

Hoofdstuk VI

Van kerk als *Societas Perfecta* naar kerk als *Communio* Juridische en theologische reflectie door de Heilige Stoel in een stabiele wettelijke context van Garantiewet (1871) en Lateraanse verdragen (1929)

101. Inleiding en vraagstelling

Ogenschijnlijk veranderde er niets aan de ingeslagen koers van de Heilige Stoel ten opzichte van de relatie tot de Italiaanse staat en aan de reflectie door het bestuur van de katholieke kerk over de kerk na de dood van kardinaal-staatssecretaris Antonelli en paus Pius IX, in respectievelijk 1876 en 1878. Weliswaar veranderde er zeer veel aan de stijl waarmee dit gebeurde als gevolg van de verkiezing van de diplomaat Vincenzo Gioacchino Pecci tot paus Leo XIII in 1878, maar aan de oorspronkelijke opzet werd – zo leek het toch – niets gewijzigd.

Schijn bedriegt echter. Wanneer men immers de opsomming van binnenkerkelijke vernieuwingen van Lamberg⁵⁴⁴ in hoofdstuk I aan een nader onderzoek onderwerpt, dan blijkt dat al de door hem genoemde ontwikkelingen zich niet willekeurig in de tijd hebben voorgedaan, maar dat deze duidelijk geplaatst moeten worden vanaf het pontificaat van paus Leo XIII⁵⁴⁵. Of, om het in de Italiaanse context eens van een andere kant te bekijken, alle veranderingen vonden plaats in de sociaal-juridische context gecreëerd door de Garantiewet van 1871 die scheiding van kerk en staat bracht en een stabiel wettelijk kader schiep waarin de relatie van de Heilige Stoel met de Italiaanse staat zich geleidelijk kon ontwikkelen⁵⁴⁶. Deze stabiliteit werd nog versterkt door de in 1929 gesloten Lateraanse verdragen tussen de Heilige Stoel en de Italiaanse staat.

In dit hoofdstuk wordt onderzocht hoe het in het vorige hoofdstuk beschreven fenomeen van gelijktijdige ongelijktijdigheid in een context van scheiding van kerk en staat vorm kreeg in de juridische en theologische reflectie van de hoogste bestuurders van de rooms-katholieke kerk in de periode 1878-1965. Deze analyse wordt voorafgegaan door een *korte* schets van de ontwikkelingen op bestuurlijk vlak in de katholieke missiegebieden vanaf het begin van de 19^e eeuw. Het was voornamelijk in de katholieke missiegebieden – met name in de

⁵⁴⁴ Zie Hoofdstuk I, § 7.

⁵⁴⁵ Zie ook Hocedez III.

⁵⁴⁶ Zie hoofdstuk III, § 57.

Verenigde Staten, maar ook in de gebieden van *Propaganda Fide* in Engeland en Nederland – dat de Heilige Stoel de eerste vruchten van een scheiding van kerk en staat kon plukken in de vorm van rechtstreekse bisschopsbenoemingen zonder tussenkomst van de profane staten.

102. De katholieke missie als laboratorium

- Heropleving van de missie in Frankrijk

De christelijke kerk heeft zichzelf vanaf haar ontstaan beschouwd als een missionaire kerk⁵⁴⁷. Missionering is een teken van de vitaliteit van de kerk⁵⁴⁸. De katholieke missieactiviteiten raakten ernstig in verval als gevolg van de opheffing van de orde der jezuiten in 1773⁵⁴⁹. Ongeveer 3000 ex-jezuiten die als missionaris werkzaam waren geweest verlieten de missiegebieden. Met de opheffing van de jezuiten had de paus eveneens de activiteiten van de katholieke kerk in de missie veroordeeld⁵⁵⁰. Desondanks leefde de katholieke missie op aan het begin van de 19^e eeuw. En deze opleving begon – hoe onwaarschijnlijk het ook mag klinken – in Frankrijk.

De interesse voor de missie werd in Frankrijk opnieuw gewekt door de geschriften van de in Engeland verblijvende priester-balling Chaumont. Een gevolg hiervan was dat in 1805 het Parijse missieseminarie en het seminarie van de Paters van de Heilige Geest door de staat werd vrijgegeven. Grote invloed ging uit ook van het werk van Chateaubriand⁵⁵¹, *Le Génie du Christianisme*, dat in 1802 verscheen en waarin de missie – vooral die in Amerika – voor het voetlicht werd gebracht. Daarnaast speelde de heroprichting van de jezuitenorde door paus Pius VII in 1814 een belangrijke rol, terwijl er tegelijkertijd een hele reeks nieuwe congregaties ontstond met een missionaire doelstelling evenals missieverenigingen die zich door de financiële bijdragen van gewone gelovigen ontwikkelden tot de belangrijkste geldbron van de congregatie *Propaganda Fide* en daarmee van de overzeese missies. Het enthousiasme voor de missie in de 19^e eeuw betrok gewone gelovigen gevoelsmatig en financieel bij een belangrijke kerkelijke taak: het mogelijk

⁵⁴⁷ Zie bijvoorbeeld G. Goyau, *Missions et missionnaires*, reeks: *Bibliothèque catholique des sciences religieuses*, Librairie Bloud & Gay, 1931 en Camps (1988), 223-227.

⁵⁴⁸ Neill (1986), 176.

⁵⁴⁹ Zie voor uitgebreide achtergrondinformatie Neill (1986), 173-178.

⁵⁵⁰ Neill (1986), 175.

⁵⁵¹ Zie voor Chateaubriand ook Hoofdstuk V, § 92, 'Dominique Lacordaire'.

maken van christelijke geloofsverkondiging in den vreemde. In zekere zin betrof het hier een blauwdruk voor de invoering van de Petruspenning later in de 19^e eeuw, waarbij gewone gelovigen spontaan de activiteiten van de paus financieel steunden.

Voor veel door de Franse Revolutie ontwortelde katholieken werd de missie een toevluchtsoord, een bolwerk tegen de oprukkende moderne wereld waarmee ze zich niet konden verzoenen. Dit effect werd in Frankrijk niet alleen veroorzaakt door de Franse Revolutie, maar ruim honderd jaar later nog eens door de invoering van de wet op de scheiding van kerken en staat in 1905 waardoor een groot aantal Franse onderwijscongregaties uitzwermden over de wereld.

- De oprichting van apostolische vicariaten in de missiegebieden

De missioloog Camps bendrukte het belang van paus Gregorius XVI voor de missie⁵⁵². Deze paus – die voordat hij paus werd prefect was geweest van de Romeinse missiecongregatie *Propaganda Fide* – droeg in belangrijke mate bij aan de opleving van de missie door het schrijven van de eerste pauselijke missie-encycliek *Probe nostris* in 1840 en door de steun die hij verleende aan de missiecongregaties en missieverenigingen.

In de jaren 1830 rekruteerde de paus opnieuw personeel voor de missie in de jezuïetenorde nadat als gevolg van kerkvervolgingen in Spanje en Portugal in 1834 en 1836 alle orden en religieuze gemeenschappen daar waren opgeheven wat uiteraard voor grote problemen zorgde in de missiegebieden onder het patronaat van die landen. De paus stelde Portugal voor de keuze: of de nog resterende plichten van het patronaat vervullen of die opgeven. Toen Portugal niet reageerde nam de paus zelf de verdeling van de missie in het Verre Oosten ter hand. Hij richtte vervolgens zelfstandig apostolische vicariaten⁵⁵³ op in India, Ceylon, Achter-Indië, China, Korea, Mongolië en Afrika en bestuurdde dit gebied rechtstreeks via apostolische vicarissen die hij zelf benoemde. In totaal vestigde Gregorius in de missiegebieden 44 nieuwe apostolische vicariaten. Een proces dat door zijn opvolgers werd voortgezet. Tijdens het pontificaat van Gregorius XVI ontstond het systeem dat tot ver in de 20^e eeuw zou standhouden: er werden

⁵⁵² Camps (1988), 238. Voor de ontwikkeling van het missierecht zie Pulte (2006), 35-41. Voor de juridische regelingen vanaf 1622 tot de promulgatie van de *CIC* (1917) zie Idem, *o.c.*, 56-213. Voor een overzicht van het missierecht tussen de *CIC* (1917) en Vaticanum II zie Idem, *o.c.*, 214-256.

⁵⁵³ Een apostolisch vicariaat is een bisdom in wording dat wordt geleid door een apostolisch vicaris. Dit kan een priester zijn of een (titulair) bisschop.

missiegebieden afgebakend en overgedragen aan verschillende orden en congregaties (dit systeem werd *ius commissionis* genoemd)⁵⁵⁴ die eveneens de bisschoppen voor deze gebieden ter beschikking stelden⁵⁵⁵.

- Einde van de Contrareformatie

Op bestuurlijk vlak vond er tijdens de pontificaten van Leo XIII en Pius X een verschuiving van de aandacht plaats van de oosterse kerken naar concentratie op de niet-christelijke landen. Hierbij raakte de kerk verstrikt in het web van het Westers imperialisme waarbij de missionarissen niet echt vrij waren en ondergeschikt werkten aan de politieke systemen van de koloniserende staten. Het onttrekken in 1908 – paradoxaal genoeg door paus Pius X – van de Europese en Noord-Amerikaanse landen aan de jurisdictie van *Propaganda Fide* wijst volgens Camps desondanks op een mentaliteitswijziging bij de Heilige Stoel waardoor een einde kwam aan de contrareformatische houding die sinds de 16^e eeuw het handelen van de Heilige Stoel beheerst had⁵⁵⁶.

⁵⁵⁴ A. Camps, *Pelgrim en missioloog. Levensweg van een Nijmeegse hoogleraar*, Autobiografische aantekeningen bewerkt door V. Poels, *Memoreeks* 21, Uitgeverij Valkhof Pers, Nijmegen, 2006, 120: Na het 2^e Vaticans Concilie werd het systeem van het *ius commissionis* verlaten en werd overgegaan naar een *ius mandati*. Dit betekende dat aan buitenlandse missionarissen door de inheemse bisschop een bepaalde opdracht voor een taak of activiteit kon worden toevertrouwd.

⁵⁵⁵ Ter vergelijking: paus Pius IX stichtte in de missie 33 vicariaten, 15 prefecturen en 3 delegaturen. Daarnaast herstelde hij de bisschoppelijke hiërarchieën in Engeland (1850) en Nederland (1853), waarvan hij de bisschoppen zelf benoemde. Het betrof hier landen die op dat moment nog onder de jurisdictie van *Propaganda Fide* vielen. Ook werd in deze periode sterk de nadruk gelegd op de opleiding van inheemse clerus.

Paus Leo XIII speelde eveneens een belangrijke rol voor de organisatie van de katholieke kerk in Azië, Amerika en Australië, waar hij een groot aantal bisdommen oprichtte.

In de encycliek *Maximum illud* (30 november 1919) opende paus Benedictus XV nieuwe mogelijkheden voor de wereldmissie waarbij hij streefde naar depolitisering van de missie en naar het zelfstandig worden van de missiegebieden als jonge kerken.

Deze nieuwe lijn zou eveneens krachtig worden verder gezet door de pausen Pius XI en Pius XII. Ook Pius XII vermeerderde het aantal bisdommen in in de missiegebieden. In 1946 richtte hij de bisschoppelijke hiërarchie in China op. In 1950 herhaalde hij dit in Brits West-Afrika, in 1951 in Zuid-Afrika, in 1953 in Brits Oost-Afrika, in 1955 in Frans Afrika en Birma.

⁵⁵⁶ Camps (1988), 240-241.

- Bevordering van jonge kerken

Camps zag een nog duidelijke cesuur na de 1^e Wereldoorlog⁵⁵⁷. Onder Benedictus XV en Pius XI begon het streven naar depolitisering van de missie en naar het zelfstandig worden van jonge kerken. Dit streven werd ook verder gezet door paus Pius XII. De missie werd in deze periode opnieuw een wezenfunctie van de katholieke kerk waarbij de nadruk werd gelegd op het boven-nationale karakter van de katholieke kerk. Lokale kerken moesten niet langer een kopie zijn van de kerken in het Westen en zij dienden door eigen mensen – met inbegrip van de bisschoppen⁵⁵⁸ – geleid te worden.

Reeds voor de veranderingen die door het 2^e Vaticaans Concilie in de liturgie werden aangebracht werden de geestelijke rijkdommen van Afrikaanse en Aziatische volken opgenomen in de eigen liturgische vieringen. Ook ontstond geleidelijk een inheemse theologie. Camps zegt hierover⁵⁵⁹:

“De omslag van een katholieke kerk die haar leer als een monoloog verkondigde, naar een kerk die een fundamentele dialoog wil met de wereld, culturen, godsdiensten en lokale kerken werd voorbereid in de missiegebieden en in de wetenschappelijke missiologie die ontstond aan de universiteiten van Rome, Münster en Leuven.”

103. Juridische en theologische reflectie door de Heilige Stoel (1871-1965)

In het nu volgende overzicht worden de veranderingen op juridisch-bestuurlijk en theologisch vlak voorafgaande aan het 2^e Vaticaans Concilie in beeld gebracht. Met het oog op de duidelijkheid worden eerst de verwezenlijkingen op bestuursvlak voor het voetlicht gebracht en daarna de theologische.

- Het pontificaat van paus Leo XIII (1878-1903)⁵⁶⁰

Anders dan zijn voorganger verdedigde paus Leo XIII de belangen van het pausdom en de vrijheid van de katholieke kerk op een zachtere – maar even onverzettelijke – wijze. Hij benoemde gematigde personen tot staatssecretaris en knoopte betrekkingen aan met de wereldlijke vorsten – ook van niet-christelijke

⁵⁵⁷ Camps (1988), 241-242.

⁵⁵⁸ Paus Pius XI wijdde Chinese, Indiase en Vietnamese bisschoppen.

⁵⁵⁹ Voor een overzicht van de invloed uit de missiegebieden op de besluitvorming van het 2^e Vaticaans Concilie zie Pulte (2006), 259-382. Zie voor leken en lekenapostolaat expliciet: 360-365.

⁵⁶⁰ *WP*⁶ 12 (1951), 665-666; Aubert (1961); Köhler (1997); Sauser (1992).

staten – om op deze wijze de bestaande moeilijkheden tussen de katholieke kerk en diverse staten geleidelijk uit de weg te ruimen. Hij had hierbij twee doelen voor ogen⁵⁶¹.

Ten eerste wilde hij door verbetering van de contacten met het buitenland de druk op de Italiaanse staat opvoeren om het ‘Romeinse vraagstuk’ opnieuw op de politieke agenda te plaatsen. Op politiek vlak intervenieerde de paus daarom in politiek-religieuze kwesties met de staten, waarbij hij nadrukkelijk wees op de door de kerk gepropageerde moraal als steun aan de staat tegen revolutionaire stromingen. Hij slaagde erin de *Kulturkampf** in Pruisen tot een einde te brengen. Met Von Bismarck onderhield de paus overigens opmerkelijk goede contacten. Op internationaal vlak boekte hij in 1885 een groot succes, toen hij als scheidsrechter optrad in de kwestie over de Carolinen, een eilandengroep in het westelijk deel van de Grote Oceaan dat nu bij Micronesië behoort. Met het versterken van de contacten met de Italiaanse bevolking (met name in Lombardije en Veneto, maar ook in het arme zuiden van Italië waar jaren een bloedige burgeroorlog woedde tegen de eenmaking van Italië) die grotendeels overtuigd katholiek waren, zag hij kans een katholieke volksmassa te mobiliseren in het koninkrijk Italië tegen de nationalistische middenklasse die overwegend voorstander was van de Italiaanse eenheidsstaat⁵⁶². Dit gebeurde onder andere via het bevorderen van de werkzaamheden van de *Opera dei Congressi*, een katholieke lekenbeweging die in 1874 was opgericht om ondanks het verbod uitgevaardigd in het decreet *Non expedit*⁵⁶³ van paus pius IX, toch invloed te kunnen uitoefenen op de Italiaanse politiek.

Tegelijkertijd zette paus Leo XIII op andere vlakken de politiek van zijn voorganger verder. In Italië handhaafde hij de reeds door paus Pius IX geformuleerde eisen tot het herstel van de wereldlijke macht van de paus. Eveneens in de lijn van zijn voorganger bestreed hij vurig het laïcistische liberalisme en de vrijmetselarij⁵⁶⁴. Meermaals prees de paus publiekelijk de waarde van de *Syllabus errorum* van zijn voorganger. Ook geloofde hij stellig in een hiërarchische samenleving, geloofde hij niet in een scheiding van kerk en staat en was hij aanvankelijk tegen tolerantie van andersgelovigen door kerk en staat. Later vroeg hij echter ook aandacht voor het *gedogen van katholieken* in samenlevingen gedomineerd door een andere levensbeschouwing. Anders dan

⁵⁶¹ Chadwick (1998), 283-284.

⁵⁶² Chadwick (1998), 283-284.

⁵⁶³ Zie over het decreet *Non expedit* Hoofdstuk III, § 49.

⁵⁶⁴ Murray (1953 - 1), 1-30, hier 3.

zijn voorganger die geen beleid had en alles over liet aan de voorzienigheid, maakte paus Leo XIII echter plannen en ontwikkelde hij theorieën⁵⁶⁵.

De redelijk stabiele maatschappelijke en wettelijke context na 1871 gaf de paus de mogelijkheid om te reflecteren over kerk, staat, samenleving en godsdienstvrijheid⁵⁶⁶. Het gehele *corpus politicum leoninum* bevat meer dan tachtig documenten die volgens Murray min of meer in verband kunnen worden gebracht met godsdienstvrijheid⁵⁶⁷.

Imperita multitudo

Dat Leo XIII in bepaalde gevallen ook de leer van zijn voorgangers Gregorius XVI en Pius IX verdedigde was een gevolg van de concrete historische context in heel Europa, maar vooral in Italië en andere traditioneel katholieke landen, zoals Spanje en Portugal. Bijzondere aandacht besteedde de paus hier aan het

⁵⁶⁵ Chadwick (1998), 284.

⁵⁶⁶ Problematisch voor juristen is dat paus Leo XIII, hoewel hij ook jurist en canonist van opleiding was, zich in zijn geschriften eerder een moralist toont dan een jurist of rechtstheoreticus (expliciet ogemerkt door Murray (1967), 167). Dit wil echter niet zeggen dat hij geen zorg had voor het *Ius Publicum Ecclesiasticum*. Niet alleen engageerde paus Leo XIII zich persoonlijk in zijn encyclieken voor de verdere theoretische onderbouwing van het *Ius Publicum Ecclesiasticum*, hij droeg er ook zorg voor dat het vak *Ius Publicum Ecclesiasticum* gedoceerd werd aan het *Pontificio Seminario Romane*. Hiertoe richtte hij bij het begin van het academiejaar 1880/1881 een leerstoel op, waarop hij de latere kardinaal Felix Cavagnis benoemde. Alle leerboeken over het *Ius Publicum Ecclesiasticum* die vanaf het eind van de 19^e eeuw verschenen volgden de systematiek van Cavagnis op de leer van paus Leo XIII over de verhouding van kerk en staat. Zie hierover Listl (1978), 187-190. Over de invloed van Cavagnis zie Hoofdstuk IV, § 74.

⁵⁶⁷ Murray (1967), 165. Tot de belangrijkste documenten moeten worden gerekend: *Inscrutabili* (1878), over het kwaad in de maatschappij in LA Léon XIII, I 8-25; *Quod apostolici muneris* (1878), over het socialisme in LA Léon XIII, I 26-41; *Arcanum* (1880), over het christelijk huwelijk in LA Léon XIII, I 76-109; *Diuturnum illud* (1881), over de oorsprong van de civiele macht in God in LA Léon XIII, I 140-161; *Nobilissima Gallorum gens* (1884), over de religieuze kwesties in Frankrijk in LA Léon XIII, I 226-241; *Humanum genus* (1884), Italiaanse tekst over de vrijmetselarij beschikbaar via de zoekmachine op webstek van de Heilige Stoel; *Immortale Dei* (1885), over de christelijke grondslag van seculiere staten in LA Léon XIII, II 16-53; *Officio sanctissimo* (1887), over de situatie van katholieken in Beieren in LA Léon XIII, II 116-143; *Libertas* (1888), over de natuur van de menselijke vrijheid in; LA Léon XIII, II 172-213; *Sapientiae christianae* (1890), over christenen als burgers in LA Léon XIII, II 262-297; en vooral *Rerum novarum* (1891), over de grondslag van de christelijke sociale leer in LA Léon XIII, III 18-71; *Au milieu* (1892), over de verhouding tussen kerk en staat in Frankrijk in LA Léon XIII, III 112-122; *Inimica vis* (1892), over vrijmetselarij in LA Léon XIII, III 156-163; *Graves de communi* (1901), over de christen-democratie in LA Léon XIII, VI 204-227.

probleem van de ‘onkundige massa’ en aan het ontwikkelen van theorieën over de sterke leider in zowel kerk als staat.

Zo attendeerde deze paus op het probleem van de zogenaamde *imperita multitudo* of ‘ongeletterde massa’, van het analfabetisme en van de toenemende macht van de liberalen in Italië die ernaar streefden de katholieke massa zonder vorming aan hun zijde te krijgen. Het vestigen van de aandacht op deze problematiek was niet zonder reden. In de voormalige pauselijke staten was 80% van de bevolking analfabeet (voor de rest van Italië wordt een percentage van 61% gegeven), in Portugal was dit 79% en in Spanje 72%⁵⁶⁸. Uitgaande van deze feitelijkheden wordt begrijpelijk waarom de paus kon denken dat voor een groot gedeelte van de bevolking van actieve deelname aan het democratisch proces en aan het culturele leven onder deze omstandigheden geen sprake kon zijn en waarom hij terecht wees op het gevaar van misleiding van de massa door de liberale propaganda die deze massa in de chaos zou storten⁵⁶⁹. Het is geen wonder dat deze paus vervolgens in zijn theoretische reflecties de nadruk legde op het concept van een ethische samenleving waarin het *bonum commune* [algemeen welzijn] een belangrijke plaats innam en waarin ook voor de regering van de profane staat een rol was weggelegd⁵⁷⁰.

Daarnaast werd paus Leo XIII sterk beïnvloed door de in de 19^e eeuw nog heersende opvatting die bepaalde dat politieke macht in één persoon verenigd diende te zijn. Deze politieke macht werd dan op paternalistische wijze over de samenleving uitgeoefend alsof het hier een grote familie betrof. Burgers werden in dit concept gezien als kinderen, die volledig aan de macht(hebbers) onderworpen zijn en tot enige opgave hebben die macht(hebbers) te gehoorzamen⁵⁷¹. Conform de logica van het paternalisme en de zorg voor het *bonum commune* werd aan de koning de zorg voor de samenleving opgedragen. Staat en samenleving werden vervolgens verticaal hiërarchisch gestructureerd

⁵⁶⁸ Deze cijfers zijn ontleend aan Sebott (1974), 17. Murray (1967), 180 voegt hier nog de volgende cijfers over analfabetisme aan toe: België (in 1880): 31,4%, Frankrijk (1872): 28,1%.

⁵⁶⁹ Murray (1954), 16; Sebott (1974), 17; Murray (1967), 180: stelt dat de massa’s ook in godsdienstig opzicht onwetend waren. Zij waren weliswaar gehecht aan een voorvaderlijk geloof, maar zonder daarmee een persoonlijke instemming te betuigen. En zij leefden in economische ellende. Paus Leo XIII schreef over hen in de encycliek *Rerum Novarum* (1891): [...] “de noodlijdende klasse, zonder rijkdom om zich te behoeden voor ongerechtigheden”.

⁵⁷⁰ Murray (1967), 165; Sebott (1977), 196-198.

⁵⁷¹ Een soortgelijk standpunt werd door de katholieke kerk ook verkondigd met betrekking tot het geloof. Hier was het de priester die de leidinggevende rol speelde en het geloof verklaarde aan de gelovige; deze hoefde hierover niet zelf te reflecteren, maar moest het geloof gewoon aannemen en aan de kerkelijke overheid gehoorzamen.

volgens het beginsel: *qualis rex, talis grex*⁵⁷². Paus Leo XIII ging uit van godsdienst als een ‘publieke religie’ bij voorkeur in een katholieke staat. Zijn opvattingen hierover waren een reactie op de stellingen van de liberalen overal in Europa dat de kerken – en vooral de katholieke kerk – slechts een private rechtsstatus zou mogen hebben⁵⁷³. Hiertegen ontwikkelde de paus zijn theorie van de katholieke staat. Het eerste beginsel in deze staat was volgens paus Leo XIII dat religie tot het *bonum commune* van de samenleving behoort. Hij handhaafde het in de postreformatorische tijd ontwikkelde territoriale principe – beter bekend als het beginsel *cuius regio, eius religio*⁵⁷⁴ – dat stelt dat er in een staat maar één publieke godsdienst is toegelaten. Deze toegelaten godsdienst kon voor de paus slechts de katholieke godsdienst zijn. Vervolgens was het aan de regering van de staat om deze publieke godsdienst als beschermer van het geloof te verdedigen [*defensor fidei (catholicae)*].

Tegelijkertijd verstekte paus Leo XIII het Romeinse centralisme in de kerk nog. Veelvuldig stuurde hij instructies naar de bisschoppen in de afzonderlijke staten. Hij versterkte de positie van de *nuntii*, die sindsdien niet alleen de diplomatieke vertegenwoordigers van de Heilige Stoel bij de staten zijn, maar ook de vertegenwoordiger van de paus tegenover de plaatselijke bisschoppen⁵⁷⁵. Paus Leo XIII stichtte 48 apostolische vicariaten en 248 (aarts-) bisdommen.

Het onderscheid tussen kerk en staat van paus Gelasius I

Paus Leo XIII⁵⁷⁶ voerde in zijn encyclieken opnieuw het theoretisch onderscheid in tussen kerk en staat zoals dat reeds aangeduid werd door paus Gelasius I⁵⁷⁷ in de brief *Famuli vestrae pietatis* aan de Romeinse keizer Anastasius I uit het jaar 494, beter bekend onder de benaming *Duo sunt*⁵⁷⁸. Volgens het (heidens)

⁵⁷² ‘Zoals de vorst is, zo is zijn kudde’. Merk op dat een verticale hiërarchische structuur zoals de paus deze wenselijk acht voor de burgerlijke maatschappij ook de structuur van de kerkelijke organisatie is. Omgekeerd geldt dat veranderingen in de burgerlijke samenleving vroeg of laat ook vragen zullen oproepen over de bestaande kerkelijke organisatie. Zie hierover ook Hoofdstuk V, § 100, ‘Interne diversiteit’.

⁵⁷³ Zie in dit verband ook het al zeer oude dispuut tussen katholieken en protestanten over het juridische statuut van de kerk: Hoofdstuk IV, §§ 60 & 61.

⁵⁷⁴ Zie Hoofdstuk II, § 33, *Cuius regio, eius religio*.

⁵⁷⁵ Zie de nota van kardinaal-staatssecretaris L. Jacobini van 13 april 1885.

⁵⁷⁶ Sebott (1977), 75, 196 en 254.

⁵⁷⁷ Paus Gelasius I (492-496).

⁵⁷⁸ Originele tekst in Denzinger/Hünemann (1991) nr. 347: “Twee [machten] zijn het namelijk, verheven keizer, waardoor deze wereld wordt geregeerd (uit souvereine, niet van een ander afgeleide bron), de geheiligde autoriteit van de bisschoppen en de koninklijke macht; bij deze twee weegt de last van de priesters des te zwaarder, omdat zij bij het goddelijk gerecht ook voor de koningen der mensen persoonlijk rekenschap zullen afleggen.”

Romeins recht, zoals te vinden bij Ulpianus in het begin van de Digesten van keizer Justinianus (vanaf het jaar 533 samengesteld) tot het publieke recht – *quod ad statum rei Romanae spectat*, dus wat tegenwoordig staatsinrichting wordt genoemd – behoorden de *sacra* (het aan de goden toegewijde, zoals de begraafplaatsen – daarom de Via Sacra op het Forum Romanum – en de muren van de stad Rome), de *sacerdotes* (de priesterlijke diensten, dus de religie) en de *magistratus* (de publieke administratie).

Met dit monisme (religie als een onderdeel van de staat), kon de Westerse kerk niet leven en voerde daarom vanaf de vierde eeuw formeel een dualisme in. Ook voor de oude kerk zijn er daarom principieel twee, van elkaar gescheiden machten en sferen. Opgemerkt dient echter te worden dat deze visie vanaf de middeleeuwen in de katholieke kerk overschaduwd werd door een nieuw monistisch denken dat standhield tot het eind van de 19^e eeuw. In de praktijk van de kerk voorafgaande aan het 2^e Vaticaans Concilie ontbrak het beginsel van een (onder-) scheiding van de bevoegdheden van kerk en staat echter volledig en werd het ook door paus Leo XIII niet bevorderd⁵⁷⁹.

Het theoretisch onderscheid tussen kerk en staat van paus Gelasius I was gebaseerd op het gedachtegoed van Augustinus. Het originele werk van Augustinus werd echter in de Romeinse school sinds de strijd tegen het vermeende jansenisme* vanaf de 17^e eeuw uitermate suspect bevonden en daarom zo goed als niet meer bestudeerd⁵⁸⁰. Het werk van Augustinus werd voor de rooms-katholieke theologie gedomineerd door de ultramontaans geïnspireerde Romeinse school pas opnieuw ontdekt in het begin van de 20^e eeuw. Vooral in de jaren na 1930 – als gevolg van de viering van het vijftiende eeuwfeest van de geboorte van Augustinus – werd diens werk opnieuw voor het voetlicht gebracht en – in de nieuwe context van het neothomisme – verder ontwikkeld conform het voorgegeven patroon van het sinds de 19^e eeuw ontwikkelde *Ius Publicum Ecclesiasticum*⁵⁸¹. Eigenlijk was paus Leo XIII met

⁵⁷⁹ Sebott (1977), 202.

⁵⁸⁰ Hetzelfde gold eveneens voor de studie van het werk ‘Augustinus’ van Cornelius Jansenius (1585-1638). Zie voor een uitgebreide analyse van de vernieuwde interesse voor diens werk: R.A. Sokolovski, *Matrix omnium conclusionum. Den Augustinus des Jansenius lesen*, (dissertatie Fribourg Zwitserland 2007).

⁵⁸¹ H.-X., Arquillière, *L’Augustinisme politique. Essai sur la formation des theories politiques du Moyen-Age*, reeks: *L’Église et L’État au Moyen-Age II*, Vrin, Paris, 2e druk, 1955 [1e druk 1934]. Zie voor een kritische waardering van het werk van Arquillière: B. Dufal, ‘Séparer l’Église et l’État : L’augustinisme politique selon Arquillière’, in *L’Atelier du Centre de recherches historiques Revue électronique du CRH*, 2008 (<http://acrh.revues.org/index313.html>): “Het concept van het augustijnse politieke denken, dat in de jaren 1930 door Arquillière werd geïntroduceerd, doet een beroep op een specifiek soort geschiedenis

zijn herontdekking van Gelasius I – en daarmee impliciet ook van het originele werk van Augustinus – een voorloper van de herleving van de studie van Augustinus in de 20^e eeuw.

These en liberale hypothese

In de geschriften van de pausen en van de Romeinse curie wordt geen enkele keer de scheiding van kerk en staat aangehaald als oorzaak voor de totstandkoming van de nieuwe ecclesiologie en de kerkelijke organisatie met de paus als onbetwist middelpunt. In plaats hiervan werd op basis van neoscholastieke redeneringen beargumenteerd waarom de katholieken toch konden participeren aan de organen van de staat in staten met liberale vrijheden. Dit discours staat sinds de tijd van paus Leo XIII bekend onder de benaming: ‘these en liberale hypothese’⁵⁸².

Het heeft relatief lang geduurd – en dit ondanks de vele concordaten die wel al direct vanaf het begin van de 19^e eeuw door de Heilige Stoel met liberale staten werden gesloten – voordat in de bredere katholieke kring doordrong dat een liberale, gesecculariseerde staat niet per definitie haaks hoeft te staan op kerk, geloof en religie en dat het dus niet altijd noodzakelijk is om de liberale staat te

van de kerk en zijn relatie met de seculiere machten. Dit [systeem] werd opgezet door neothomistische denkers die probeerden een ecclesiologisch model te ontwikkelen dat compatibel was met de opkomst van laïcistische natie-staten [in de 19^e eeuw]. In een vervorming van het originele denken van Augustinus schiep het politiek augustijnse denken de mogelijkheid theocratische ideeën tot de middeleeuwen te beperken, en deze vervolgens als uitzonderingen te zien die verklaard kunnen worden door de historische context”.

Dezelfde tendens komt terug in het bekende werk van de Nederlander D.F.X.P. Duijnste, *St. Aurelius Augustinus over Kerk en Staat*, Het Nederlandsche Boekhuis, Tilburg, 1930. Dat de – vermeende – leer van Augustinus compatibel wordt gemaakt met de vigerende opvattingen in kerkelijke kring over de (gewenste) verhouding tussen kerk en staat blijkt hier duidelijk door de expliciete verwijzing op blz. 35 en in de voetnoten 1 & 2 van hoofdstuk 2 (blz. 375) naar de bekende auteur van het *Ius Publicum Ecclesiasticum* Camillo Tarquini. Duijnste citeerde blz. 13 van zijn *Les Principes du Droit publique de l’Eglise* uit 1868, om de 19^e eeuwse *societas perfecta*-leer te verdedigen. Dit neothomistische denken over de verhouding tussen kerk en staat oefent tot op de dag van vandaag invloed uit. Zie bijvoorbeeld de bronvermelding naar het hier aangehaalde werk van Duijnste in Van der Pot/Donner, 15^e druk (2006), 5.

⁵⁸² Zie uitgebreid: J. Lecler: “À propos de la Distinction de la ‘these’ et de la ‘hypothese’”, in *Recherches de sciences religieuses*, XLI (1953), 530-534. Voor een verduidelijking van de godsdienstvrijheid zoals verkondigd door het 2^e Vaticaans Concilie in vergelijking met de these en de liberale hypothese zie Murray (1967), 171-172.

bestrijden, maar dat er zelfs met een dergelijke staat samengewerkt kan worden⁵⁸³.

De paus en de katholieke bisschoppen waren gedurende het grootste deel van de 19^e eeuw verdeeld over deze kwestie. De meeste bisschoppen prefereerden – mede als gevolg van hun priesteropleiding en eventuele vervolgopleiding in Rome – niet het moderne concept van de liberale rechtsstaat, maar een ander staatkundig concept, namelijk het bekende model van de christelijke staat, gebaseerd op het vermeende denken van Augustinus zoals dat vorm had gekregen in katholieke landen tijdens het ancien régime. Slechts in enkele landen zoals de Verenigde Staten en België⁵⁸⁴ waren de bisschoppen van mening dat het mogelijk was om te functioneren als katholieke Kerk in de nieuwe context⁵⁸⁵. Om hun nieuwe inzichten – die door de meeste van hun collega-bisschoppen in andere landen bestreden werden – door te zetten, maakten zij gebruik van de zogenaamde ‘liberale hypothese’.

Deze ‘liberale hypothese’ ontstond toen sommige bisschoppen zich realiseerden dat het oude, vertrouwde staatkundige concept niet meer te realiseren was en alleen met geweld hersteld zou kunnen worden. Dit werd niet wenselijk geacht en als het ‘grotere kwaad’ gekwalificeerd. Vervolgens kwalificeerden zij de bestaande liberale staat als het ‘mindere kwaad’. In de gegeven omstandigheden achtten zij het ook mogelijk dat de kerk met die staat kon samenwerken⁵⁸⁶. Hoe men het ook wendt of keert, eigenlijk is de ‘liberale hypothese’ een impliciete erkenning van enerzijds de liberale vrijheden en anderzijds een bevestiging van de juridische praktijk betreffende het sluiten van concordaten door de Heilige Stoel gedurende de gehele 19^e eeuw.

⁵⁸³ A.F. Carrillo de Albornoz, *Roman Catholicism and Religious Liberty*, Published by The World Council of Churches, Geneva, 1959.

⁵⁸⁴ Voor de ontwikkeling van de liberale hypothese in België en de visie van de Heilige Stoel zie Simon (1956).

⁵⁸⁵ Zo schreef de aartsbisschop van Mechelen, kardinaal François Antoine prins de Méan op 13 december 1830 aan het zojuist opgerichte Belgische Nationaal Congres: “Ik vraag voor hun – bedoeld zijn de katholieken die vrijwel de gehele Belgische bevolking uitmaakten – geen enkel privilege; een volmaakte vrijheid met al de daaraan verbonden consequenties, dat is het enige doel van hun wensen, dat is het voordeel dat zij willen delen met al hun medeburgers”. Zie uitgebreid E. Huyttens (ed.), *Discussions du Congrès National de Belgique (1830-1831)*, Bruxelles, 1844, tome 1, blz. 525 e.v.

⁵⁸⁶ Vergote (1999), 123-124.

Van uitzonderlijk belang voor de ontwikkeling van de het denken over kerk en samenleving was de encycliek *Rerum Novarum*⁵⁸⁷ waarin paus Leo XIII de sociale leer van de katholieke kerk uiteenzette en een oplossing zocht voor wat genoemd werd de ‘sociale kwestie’ van de arbeiders. Aanleiding voor het besteden van aandacht aan de problematiek van de arbeiders waren de vrees voor het socialisme (een stroming die door paus Leo XIII meermaals werd verworpen)⁵⁸⁸ en het streven een tegenwicht te bieden aan de antiklerikale politiek van bepaalde burgerlijke partijen in Italië. In dit verband bevorderde de paus ook het ontstaan en de organisatie van katholieke lekenbewegingen, vooral in Italië, zoals de *Opera dei Congressi*. In de encycliek *Rerum Novarum* maakte paus Leo XIII ook onderscheid tussen kerk, staat en de samenleving als geheel waarvan zowel de kerk als de staat deel uitmaken.

De invloed van de encyclieken van paus Leo XIII op de theologische ontwikkeling van de katholieke kerk was zeer groot. Van de 19^e eeuwse pausen is hij degene naar wiens geschriften in de voor ons onderzoek toonaangevende documenten van het 2^e Vaticaans Concilie het meest wordt verwezen⁵⁸⁹. Het werk van paus Leo XIII bevat vele aanzetten tot een genuanceerder denken over de verhouding tussen kerk en staat, al werd er ook regelmatig nog een beroep gedaan op de bekende stellingen van het *Ius Publicum Ecclesiasticum* die overigens ook ingang vonden in het 2^e Vaticaans Concilie⁵⁹⁰. Volgens Murray was deze dubbelheid een gevolg van het feit dat paus Leo XIII er niet in slaagde de laatste consequenties uit zijn eigen leer over de twee gemeenschappen te trekken. In reacties op de reële politiek-maatschappelijke context van zijn tijd liet hij zich er steeds opnieuw toe verleiden het traditionele concept van de

⁵⁸⁷ Encycliek *Rerum Novarum*, 15 mei 1891. In deze encycliek introduceerde de paus het begrip subsidiariteit. Dit beginsel houdt in dat een hogere instantie niet iets moet doen wat ook door een lagere instantie afgehandeld kan worden.

⁵⁸⁸ Ter verduidelijking: in 1847 verscheen het *Communistisch Manifest* van Karl Marx en Friedrich Engels. In 1867 publiceerde Marx *Das Kapital*. In 1864 vond de Eerste Internationale in Londen plaats. In 1889 werd de Tweede Internationale georganiseerd in Parijs. In de tweede helft van de 19^e eeuw staken socialisme, communisme, anarchisme en nihilisme (Bakoenin en Kropotkin) overal in Europa de kop op. Tegelijkertijd sloten steeds meer arbeiders zich aaneen in vakbewegingen en andere verenigingen van arbeiders, die overigens niet noodzakelijk socialistisch of communistisch waren, maar ook christelijk geïnspireerd konden zijn.

⁵⁸⁹ Vaak is hij ook de enige 19^e eeuwse paus naar wiens geschriften verwezen wordt. Zo bijvoorbeeld in de dogmatische constitutie over de kerk *LG*, in de verklaring over de godsdienstvrijheid *DH*, in de pastorale constitutie over de kerk in de wereld van deze tijd *GS*.

⁵⁹⁰ Zie Constituties en decreten Vaticanum II, *DH* nr. 13 [Vrijheid van de Kerk], 307: “De vrijheid van de Kerk is het grondbeginsel in de betrekkingen van de Kerk met de burgerlijke machten en met heel de burgerlijke orde”.

katholieke staat te verdedigen zoals dit destijds ook in het *Ius Publicum Ecclesiasticum* van de katholieke kerk gebruikelijk was. Met goed recht kunnen bepaalde geschriften van Leo XIII daarom door de aanhangers van de ‘klassieke’ leer – zoals bijvoorbeeld de Pius X-broederschap – worden opgeëist ter ondersteuning van hun visie, terwijl andere geschriften van deze paus met evenveel recht gezien kunnen worden als de basis voor een ontwikkeling die een einde neemt met de verklaring over de godsdienstvrijheid van *Vaticanum II*. Murray stelde dat⁵⁹¹:

“De legitieme conclusie [die hieruit getrokken kan worden] is dat er zich tussen Leo XIII en het 2^e Vaticaans Concilie een authentieke ontwikkeling van de doctrine heeft voorgedaan, in de zin van Vincentius van Lérins, ‘een authentieke vooruitgang, geen verandering van het geloof’.”

De critici van Murray die van mening waren dat hij in zijn studies te veel de nadruk heeft gelegd op het *corpus leoninum* en hierdoor de leer van de andere 19^e eeuwse pausen op dit vlak heeft verwaarloosd houden hierbij echter geen rekening met het feit dat de sociaal-juridische context voor de Heilige Stoel door de invoering van de Italiaanse Garantiewet in 1871 daadwerkelijk veranderd was met alle gevolgen vandien⁵⁹². De wettelijke context is vanaf het pontificaat van paus Leo XIII objectief niet meer vergelijkbaar met de situatie ten tijde van de pausen Gregorius XVI en Pius IX waarin een strijd werd gevoerd om het behoud van de wereldlijke macht van de Heilige Stoel op het Italiaanse schiereiland die doorwerkte in de (theologische) geschriften van deze pausen en daarmee in het denken over de verhouding tussen kerk en staat in de gehele rooms-katholieke kerk. Uit juridisch perspectief kunnen echter vanaf de Garantiewet die een nieuwe juridische context creëerde voor de Heilige Stoel en daarmee ook voor de katholieke kerk als geheel vragen worden gesteld bij de houdbaarheidsdatum en de stelligheid van de oudere encyclieken van Gregorius XVI en Pius IX.

⁵⁹¹ Murray (1967), 197.

⁵⁹² Zie Sebott (1977), 200, voetnoot 29 voor een overzicht van auteurs die zich eveneens met het werk van paus Leo XIII hebben beziggehouden. Ook de studie van H.-J. Grosse Kracht, *Kirche in ziviler Gesellschaft. Studien zur Konfliktgeschichte von katholischer Kirche und demokratischer Öffentlichkeit*, Ferdinand Schöningh, Paderborn, München, Wien, Zürich, 1997 (dissertatie Kassel 1996) kan hier nuttig zijn.

- Het pontificaat van paus Pius X (1903-1914)⁵⁹³

Een eenduidig oordeel over de visie op de verhouding tussen kerk en staat tijdens het pontificaat van paus Pius X is moeilijk te geven. Er zijn groepen in de katholieke kerk die hem prijzen als onvermoeibare verdediger van de kerkelijke orthodoxie en de rechten van de kerk tegen de goddeloze staat. Anderzijds zijn er binnen en buiten de katholieke kerk even fervente tegenstanders van deze paus die in hem slechts een starre kerkvorst zien die een overwegend afwijzende houding aannam jegens de moderne tijd en wiens pontificaat vooral werd gekenmerkt door veroordelingen. Het beeld is er echter een van paradoxen: ondanks het koesteren van een beeld van onveranderlijkheid bij zowel de voor- als de tegenstanders van deze paus was deze paus in werkelijkheid een van de grootste binnenkerkelijke reformatoren uit de recente kerkgeschiedenis.

Paus Pius X was een tegenstander van deelname van katholieken aan de profane politiek, inclusief de christen-democratie in Italië. De *Opera dei Congressi* werden door hem opgeheven. In Frankrijk veroordeelde hij de *Action Française* (dit gebeurde reeds in 1914, maar werd pas door paus Pius XI in 1926 publiek gemaakt). Ondanks het voorgaande slaagde de paus erin de contacten met Oostenrijk en vooral met Italië aanzienlijk te verbeteren. Dit politieke charmeoffensief was volgens Aubert enerzijds een gevolg van een realistische inschatting van het zogenaamde 'Romeinse vraagstuk', anderzijds ingegeven door angst voor een opmars van de socialisten. Leidraad bij alle activiteiten van de paus was zijn zorg voor een christelijke restauratie van de maatschappij. Zijn motto luidde hierbij: *Instaurare omnia in Christo* [Alles herstellen in Christus]⁵⁹⁴.

Op sociaal vlak verzette paus Pius X zich tegen het streven van bepaalde katholieken om sociale activiteiten onafhankelijker van de kerkelijke hiërarchie te organiseren. Op wetenschappelijk vlak trok deze paus fel van leer tegen ontwikkelingen onder de beoefenaars van de kerkelijke wetenschappen die onder de verzamelnaam 'modernisme*' bestreden werden in het decreet *Lamentabili* en de encycliek *Pascendi* (beiden uit 1907). Tegelijkertijd voerde deze paus ook grote hervormingen door die het geestelijke leven van de gehele wereldkerk wel ten goede kwamen.

Op juridisch vlak bereidde hij de invoering van een wetboek van canoniek recht voor, waardoor het recht van de kerk sterk werd vereenvoudigd. Dit wetboek kon pas afgekondigd worden door zijn opvolger, paus Benedictus XV, in 1917

⁵⁹³ Aubert (1963); Aubert (1999).

⁵⁹⁴ Encycliek, 4 oktober 1903; Motu Proprio, 19 maart 1904.

(men spreekt in dit verband van het Pio-Benedictijnse wetboek). Het nieuwe wetboek bevorderde niet alleen de juridische discipline, maar ook de moraal in de kerk. Net als zijn voorgangers bevorderde deze paus het centraal bestuur van de kerk in Rome. Met het oog hierop hervormde hij de bestuursmethoden in de Romeinse curie.

Twee opvallende veranderingen verdienen extra aandacht. De eerste verandering betreft een feitelijke toepassing van het beginsel van een scheiding van kerk en staat in de vorm van de afschaffing van het *Ius Exclusivae* (1903). De tweede betreft de versoepeling van het decreet van paus Pius IX, *Non expedit**, uit vrees voor de socialisten (1904).

De afschaffing van het *Ius Exclusivae*

Niettegenstaande de zeer traditionele opvattingen over de wenselijke verhouding tussen katholieke kerk en staat die Pius X koesterde, schafte hij zeer snel na zijn verkiezing tot paus een eeuwenoud privilege van bepaalde vorstenhuizen af, dat als geen andere de traditionele theorie van een eenheid tussen troon en altaar symboliseerde, maar anderzijds vanuit kerkelijk perspectief ook gezien kan worden als een volledig ontoelaatbare inmenging van wereldlijke vorsten in een binnenkerkelijke aangelegenheid.

Het privilege waarvan hier sprake is, dat de mogelijkheid tot veto van een bepaalde pauskandidaat inhield, stond bekend onder de naam *Ius Exclusivae* [recht van uitsluiting]. Dit recht werd ingeroepen tijdens het conclaaf van 1903. Dit gewoonterecht had zich geleidelijk ontwikkeld bij de pausverkiezingen vanaf de 17^e eeuw en kwam toe aan de katholieke koningen van Frankrijk en Spanje en aan de keizers van het Heilige Roomse Rijk en na 1806 aan de keizer van Oostenrijk. Deze vorsten konden via een zogenaamde ‘kroon-kardinaal’ aan het conclaaf bekend maken welke kandidaten voor hen onaanvaardbaar waren. Van dit recht werd – volkomen onverwacht – gebruik gemaakt door keizer Frans Jozef I om de verkiezing van kardinaal Rampolla tot opvolger van paus Leo XIII te blokkeren. De formele reden die hiervoor genoemd wordt, was dat de Oostenrijkse keizer vreesde dat de rasdiplomaat Rampolla als paus te veel een op Frankrijk gerichte koers zou varen⁵⁹⁵. Of Rampolla daadwerkelijk tot paus zou zijn verkozen wanneer er geen gebruik zou zijn gemaakt van het vetorecht is

⁵⁹⁵ Chadwick (1998), 333. Mariano Rampolla, markies del Tindaro (1843-1913), kardinaal-staatssecretaris van paus Leo XIII, was een notoir tegenstander van de Driebond (ook Drievoudig Verbond genoemd van 20 mei 1882 tussen het Duitse rijk, Oostenrijk en Italië) en streefde naar het herstel van de pauselijke staten door zich nauw aan te sluiten bij de Franse politiek (Zie *WP*⁶ (1952), 764).

niet zeker. De historici en commentatoren spreken elkaar tegen⁵⁹⁶. Na het conclaaf schafte paus Pius X in een van zijn eerste bestuursdaden in de apostolische constitutie *Commisum Nobis*⁵⁹⁷ dit recht af en droeg hij aldus bij aan de totstandkoming van een scheiding van kerk en staat op het hoogste bestuursniveau van de katholieke kerk waardoor er een eind kwam aan de bestuurlijke invloed van de katholieke vorsten op de pausverkiezing⁵⁹⁸.

De versoepeling van het decreet *Non Expedit*

Ook de concrete Italiaanse context had invloed op het beleid van paus Pius X. Hij was zelfs bereid hiervoor regelgeving van zijn lichtend voorbeeld paus Pius IX te versoepelen. Niettegenstaande de moeizame relatie van de Italiaanse bisschoppen met de zich ontluikende christen-democratie was het voor de kerk moeilijk om zich geheel aan de politiek te onttrekken. In de periode 1903-1914 nam de samenwerking tussen katholieken en liberaal-conservatieven op lokaal vlak in Italië sterk toe. Vanaf 1904 gebeurde dit ook in de nationale politiek. Om

⁵⁹⁶ Pollard (1999), 19 is van mening dat Rampolla zeker tot paus zou zijn verkozen. Falconi (1967), 13 betwijfelt dit. Hij baseert zich hiervoor op de uitslagen van de verschillende stemrondes. Zelfs na het uitspreken van het veto leverde dit Rampolla slechts één extra stem op. Chadwick (1998), 338 deelt de mening van Falconi.

⁵⁹⁷ 20 januari 1904. De volledige tekst van de apostolische constitutie werd als Document II in bijlage toegevoegd aan de wetteksten van de *Codex Iuris Canonici* van 1917. In 1996 heeft paus Johannes Paulus II het verbod nog eens bevestigd in nr. 80 van de Apostolische constitutie *Universi Dominici Gregis* van 22 februari 1996 waarin de pausverkiezing opnieuw wordt geregeld.

⁵⁹⁸ A. Dimier, 'Exclusive' in *DDC* 5 (1953), 612-615. De afschaffing van het privilege verliep volgens Chadwick (1998), 339 op een bizarre wijze. De paus bepaalde dat iedereen die zou proberen een conclaaf te beïnvloeden geëxcommuniceerd was. Geen enkele van de betrokken regeringen protesteerde tegen het afschaffen van dit gewoonterecht. Dat kon ook niet, want het besluit werd niet gepubliceerd uit angst voor de reacties van de grote mogendheden en dan vooral van Oostenrijk-Hongarije. Het motief voor deze vreemde handelwijze waarbij wel bedreigd werd met een excommunicatie, maar deze niet bekend werd gemaakt aan de geviseerde personen kan volgens Chadwick gevonden worden in een aantal overwegingen. Ten eerste was er de confidentialiteit van het concilie. Het was immers in de buitenwereld officieel niet bekend dat een dergelijke inbreuk had plaatsgevonden (in werkelijkheid was het voorval in 1903 twee dagen na het plaatsvinden ervan in een Italiaanse krant gepubliceerd). Vervolgens was er de gegronde vrees dat een snelle publicatie Oostenrijk-Hongarije daadwerkelijk ernstig zou beledigen. Nog belangrijker was echter dat het nieuws over het gebruik van een veto ook de positie van de nieuw verkozen paus in gevaar kon brengen omdat er twijfel werd gezaaid over de wijze waarop hij een meerderheid van stemmen had verworven. Om al deze redenen besloot de Heilige Stoel vijf jaar te wachten met het publiceren van dit belangrijke document. In de op dit moment meest toegankelijke korte biografieën van de pausen zoals in *LThK* en *BBKL* wordt deze vertraging bij de publicatie van de apostolische constitutie niet vermeld.

dit mogelijk te maken versoepelde Pius X het decreet *Non Expedit** [Het is niet raadzaam] dat in 1868 voor het eerst door zijn voorganger Pius IX was afgekondigd met het doel katholieken ervan te weerhouden om deel te nemen aan het politieke leven in de Italiaanse eenheidsstaat. Het gevolg van de versoepeling was niet alleen dat een groeiend aantal katholieken ging stemmen, maar ook dat zij zich kandidaat stelden voor de verkiezingen⁵⁹⁹.

Reden voor de versoepeling van het *Non expedit**-decreet was de toenemende vrees bij paus, bisschoppen en priesters voor de gestaag groeiende macht van de socialisten. Pollard vermeldt de enorme uitbreiding van de activiteiten van de marxistisch georiënteerde Italiaanse Socialistische Partij in de Emilia-Romagna en elders in Italië. De socialisten maakten hierbij gebruik van volkshuizen (*case del popolo*) en arbeiderskringen (*circoli operai*) via welke zij een hele reeks faciliteiten aanboden aan de arbeiders en hun gezinnen, zoals bijvoorbeeld theatervoorstellingen en muziekkuitvoeringen, de organisatie van kinderopvang en goedkope restaurants met het doel deze arbeiders weg te houden uit de activiteiten georganiseerd door de katholieke kerk in de parochies. Omdat de activiteiten van de socialisten ook gericht waren tegen de verering van lokale heiligen en andere typische katholieke vroomheden zagen de bisschoppen en priesters in deze militant antiklerikale praktijken de hoofdoorzaak van de afname van het kerkbezoek en een verminderde loyaliteit aan de katholieke kerk⁶⁰⁰. Actieve participatie aan de politiek was voor de kerk dus geboden om op deze wijze de eigen invloed in de samenleving veilig te stellen.

Ondanks het voorgaande bleef de paus een tegenstander van deelname van katholieken aan de profane politiek, inclusief de christen-democratie in Italië. De *Opera dei Congressi*, de organisatie van katholieke lekenbewegingen die vooral in Italië actief waren en waarvan de oprichting bevorderd werd door paus Leo XIII, werden door Pius X eveneens in 1904 opgeheven. Alleen de vrees voor het oprukken van het socialisme in Italië had hem er eerder toe aangezet enkele toegevingen op politiek vlak te doen⁶⁰¹.

Paus Pius X hield niet van politiek. Hij beschouwde de diplomatieke activiteiten van zijn voorganger als mislukt en besloot zich daarom voornamelijk op het binnenkerkelijke te concentreren. Ook zijn afwijzing van de moderniteit droeg bij tot het innemen van dit standpunt. Gevolg hiervan was dat de standpunten verdedigd door paus Pius IX tijdens het pontificaat van Pius X opnieuw op de voorgrond werden geplaatst en verdedigd alsof er in de tussenliggende periode

⁵⁹⁹ Pollard (1999), 47-48.

⁶⁰⁰ Pollard (1999), 48-49.

⁶⁰¹ Aubert (1963); Aubert (1999).

contextueel niets veranderd was. Op politiek vlak ontstonden er opnieuw spanningen met Rusland en Duitsland. Nieuwe spanningen ontstonden ook met de Verenigde Staten van Amerika toen de paus weigerde president Theodore Roosevelt te ontvangen. Eerder al was er een openlijk conflict ontstaan met Frankrijk als gevolg van de wettelijke invoering door dat land van de wet op de scheiding van kerken en staat in 1905⁶⁰². De diplomatieke betrekkingen met Spanje werden in 1910 afgebroken, terwijl het met Portugal eveneens tot een openlijk conflict kwam in 1911⁶⁰³.

De Codex Iuris Canonici

Reeds het 1^e Vaticaans Concilie had aangedrongen op een herziening en codificatie van het kerkelijk recht⁶⁰⁴. Ten gevolge van het plotse einde van het concilie raakte dit plan echter op de achtergrond. Zodra Pius X paus werd vatte hij het plan op om het kerkelijk recht te codificeren⁶⁰⁵. Het plan om een kerkelijk wetboek te maken werd niet overal met gejuich ontvangen. Zowel bij grote groepen katholieken evenals bij de protestanten werd negatief gereageerd op dit voornemen omdat men dacht dat de nieuwe codex opnieuw een instrument zou worden om de autoriteit van de Heilige Stoel uit te breiden. Deze vrees voor verdergaande centralisatie was volgens Chadwick niet geheel ongegrond. Achteraf beschouwd kan inderdaad worden vastgesteld dat de nieuwe codex veelvuldig door de kerkleiding voor dit doel werd gebruikt. Ook werd de kritiek gehoord dat dit wetboek te veel deed denken aan een seculiere staat die een nieuw wetboek uitvaardigt, bijvoorbeeld vergelijkbaar met de Franse *Code civil*⁶⁰⁶. Het maken van het nieuwe wetboek kan inderdaad gezien worden als alweer een voorbeeld van een verdere ‘verstatelijking’ van het instituut katholieke kerk als gevolg van de scheiding van kerk en staat vanaf de 19^e eeuw.

De paus belastte de gerenommeerde canonist Pedro Gasparri, secretaris van de Congregatie voor Buitengewone kerkelijke aangelegenheden, met deze opdracht. Eugenio Pacelli, de latere paus Pius XII, was secretaris van de

⁶⁰² Zie Hoofdstuk V, § 97.

⁶⁰³ Aubert (1999), 333.

⁶⁰⁴ Voor een uitvoerige beschrijving van de *Codex Iuris Canonici* en de totstandkoming ervan zie Naz (1942).

⁶⁰⁵ Van de Wiel (1986), 143: Pius X, *Motu proprio Arduum sane* van 19 maart 1904.

⁶⁰⁶ Chadwick (1998), 360.

commissie en had in deze functie ook grote inbreng bij het redigeren van het nieuwe wetboek⁶⁰⁷.

Omdat paus Pius X inmiddels in 1914 was gestorven kon zijn opvolger paus Benedictus XV pas op Pinksteren van het jaar 1917, de eerste allesomvattende codificatie van het canoniek recht afkondigen in de constitutie *Providentissima Mater Ecclesia*⁶⁰⁸. Van de Wiel typeert dit universele wetboek als volgt⁶⁰⁹:

“Ze [de codificatie van het canoniek recht] werd een jaar later, op 19 mei 1918, van kracht als de universele, exclusieve, maar tevens relatieve wet van de Kerk. Ze gold immers voor alle gelovigen, waar ook ter wereld, met uitsluiting van alle vroegere tegenstrijdige verordeningen, maar met inbegrip van oude regels, waarvan de onderwerpen niet in de Codex waren opgenomen.”

Welke oude rechtsregels overleefden de invoering van dit nieuwe wetboek?⁶¹⁰ Allereerst het liturgisch recht⁶¹¹, vervolgens de concordaten die door de Heilige Stoel met diverse seculiere staten werden gesloten⁶¹² – waarbij nadrukkelijk opgemerkt werd dat het bij een concordaat geen privilege⁶¹³ betreft maar een

⁶⁰⁷ Van de Wiel (1986), 145; Altmann (1994), 682. Canon 15 van de *CIC* (1917) is gebaseerd op het doctoraat van de jonge Pacelli.

⁶⁰⁸ [28 juni 1917] *AAS* 9 (1917) pars II, 5-8.

⁶⁰⁹ Van de Wiel (1986), 144: In een motu proprio van 15 september 1917 werd een commissie van kardinalen ingesteld die belast werd met de taak te antwoorden op vragen van bisschoppen en algemene oversten en die tevens instond voor de authentieke interpretatie van het kerkelijk wetboek.

Het idee van authentieke interpretatie als voorrecht van de vorst kwam op in Frankrijk in het midden van de 17^e eeuw en vond eveneens ingang in de Brandenburg-Pruisische staatspraktijk aan het begin van de 18^e eeuw. Authentieke interpretatie van wetteksten werd in de Brandenburg-Pruisische juridische literatuur afgeleid van de ‘*Potestas legislativa*’ en als een aan de vorst toekomend majesteitsrecht gezien. Ook het Pruisische Allgemeine Landrecht kende de authentieke interpretatie van wetteksten. Zie § 6 II 13: “Das Recht, Gesetze und allgemeine polizeyverordnungen zu geben, dieselben wieder aufzuheben und Erklärungen darüber mit gesetzlicher Kraft zu ertheilen, ist ein Majestätsrecht”. Zie hierover uitgebreid: A. Schwennicke, *Die Entstehung der Einleitung des Preussischen Allgemeinen Landrechts von 1794*, Klostermann, München, 1993 (dissertatie München 1991/1992), 275-276 en B. Droste-Lehnen, *Die authentische Interpretation. Dogmengeschichtliche Entwicklung und aktuelle Bedeutung*, reeks *Nomos Universitätsschriften Recht*, Nomos Verlag, Baden-Baden, 1990.

⁶¹⁰ Naz (1942), 936.

⁶¹¹ *CIC* 1917, canon 2.

⁶¹² *CIC* 1917, canon 3.

⁶¹³ Het betrof hier de nadrukkelijke inbreng van de latere paus Pius XII gebaseerd op zijn doctoraatsthesis in de beide rechten uit 1902. Zie: E. Pacelli, *La Personalità e La Territorialità delle Leggi. Specialmente nel Diritto Canonico*, Tipografia Poliglotta Vaticana, Città del Vaticano, 1912, (dissertatie S. Apollinare Roma).

overeenkomst ten gevolge waarvan het niet mogelijk is eenzijdig wijzigingen in deze overeenkomst aan te brengen – en tenslotte het gewoonterecht⁶¹⁴ wanneer dit sinds onheuglijke tijden of ten minste sinds honderd jaar bestaat.

Een opvallend element bij de invoering van het nieuwe, in vergelijking tot het oude canonieke recht zeer compacte en overzichtelijke wetboek was, dat het uit de exclusieve sfeer van de hooggeleerde wetgeleerden werd gehaald en voor iedereen begrijpelijk werd en daarmee ook makkelijk toepasbaar voor bisschoppen en priesters belast met de administratie van bisdommen⁶¹⁵. Verschillende vaststellingen kunnen in dit verband worden gedaan. Ten eerste droeg het nieuwe wetboek op een overweldigende wijze bij aan het wereldwijd eenvormig maken van de juridisch-administratieve kant van de rooms-katholieke kerk. Ten tweede werd op een niet mis te verstane wijze de centrale positie van de paus in deze wereldkerk opnieuw onderstreept. Ten derde werden bepaalde centrale elementen die al sinds de jaren 1820 in de rechtstheorie van het *Ius Publicum Ecclesiasticum* verkondigd werden integraal opgenomen in het nieuwe wetboek. Een zeer duidelijk voorbeeld hiervan vormt canon 329 § 2: “De paus benoemt vrij de bisschoppen” – een opmerking die zowel voor binnenkerkelijk als voor extern gebruik geschikt was – terwijl de benoeming van bisschoppen door de paus op dat moment nog lang niet overal in de wereld vanzelfsprekend was⁶¹⁶. Een vierde gegeven was, dat het kerkelijk recht als gevolg van de gewijzigde context van de katholieke kerk ten opzichte van de seculiere staten voor het eerst binnenkerkelijk studievak was geworden dat zich spiegelde aan de ecclesiologie* zoals die door de Heilige Stoel en de Romeinse school vanaf de 19^e eeuw was ontwikkeld, waarmee *de facto* het gegeven van een scheiding van kerk en staat bevestigd werd in de uitwerking van een juridisch-administratief eigen model dat gefixeerd was op de figuur van de vorst-paus-wetgever als onfeilbaar hoofd van een van de profane staten onafhankelijke kerkgemeenschap, een kerkmodel ook waarin bestuurstechnisch de nadruk werd gelegd op de gewijde bedienaren van de kerk waarbij het eeuwenoude klerikale model werd gehandhaafd, zonder hierbij rekening te houden – weer een impliciete bevestiging van het feit dat kerk en staat als gescheiden werden beschouwd – met de verschuivingen op het vlak van democratie en medezeggenschap in de seculiere staten.

De meest opvallende theologische feiten – al zou men deze ook kunnen plaatsen onder de juridische reflectie omdat het hier strikt genomen liturgisch recht

⁶¹⁴ *CIC* 1917, canon 5.

⁶¹⁵ Chadwick (1998), 360.

⁶¹⁶ Chadwick (1998), 360.

betreft – tijdens het pontificaat van paus Pius X waren de hervormingen op liturgisch vlak. De paus bevorderde het veelvuldige – zelfs dagelijks – ontvangen van de communie door alle gelovigen en verlaagde de leeftijd voor het ontvangen van de eerste communie. De structuur van het missaal en het brevier werden ingrijpend gewijzigd en het door de benedictijnermonniken van Solesmes gerestaureerde Gregoriaans werd verplicht gesteld in de liturgie van de Latijnse kerk. Verder verbeterde deze paus de ascetische en wetenschappelijke opleiding van de priesters; vorderde hij de priesters op tot veelvuldige Bijbellezing en studie; fuseerde hij kleine seminaries (vooral in Italië) en voerde hij een examen in voor kandidaten voor de priesterwijding met het oog op het bewaken van de kwaliteit. Hij had aandacht voor het onderwijs van de catechismus en voor de verbetering van het preekniveau.

Het bekendst werd de strijd van deze paus tegen het vermeende modernisme* in katholieke wetenschappelijke kring. Het begrip modernisme* is ontleend aan het door paus Pius X uitgevaardigde decreet *Lamentabili* van 6 juli 1907 en aan de op 8 september 1907 verschenen encycliek *Pascendi*. De kern van het probleem kan achteraf geduid worden als een schoolvoorbeeld van enerzijds het niet erkennen van de nieuwe staatkundige en maatschappelijke ontwikkelingen in de wereld, en van de onmogelijkheid om, vasthoudend aan de absolute autoriteit van de katholieke kerk, in dialoog te treden met andersdenkenden, primair buiten de eigen kerk – de protestantse Bijbelwetenschappers – maar uiteindelijk ook met wetenschappers in de eigen kerk en anderzijds van het vasthouden aan de doctrine dat de leer en de structuur van de kerk onveranderlijk zijn⁶¹⁷.

Eveneens achteraf moet worden vastgesteld dat waar de paus het primaat wilde geven aan de autoriteit van de traditionele theologiebeoefening zonder hierbij rekening te houden met de politiek-maatschappelijke en sociaal-juridische context dit uiteindelijk uitmondde in een blinde heksenjacht op ideologische grondslag die de paus en Romeinse curie verblindde en niet meer in staat stelde op adequate wijze te reageren op de ontwikkelingen in de wereld. In deze strijd werden middelen ingezet die de grenzen van het toelaatbare ver overschreden. De Jezuïet Oswald von Nell-Breuning sprak in dit verband zelfs van een “*religiöser Totalitarismus*”⁶¹⁸. Zo zette de curieprelaat mgr. Umberto Beningni met medeweten van de paus een netwerk van informanten op met de naam *Sodalitium Pianum* [Broederschap van Pius] dat als een soort kerkelijke geheime

⁶¹⁷ Zie Mettepenningen (2010), 20-25 voor de verschillende facetten van het modernistische debat en een bespreking van de geografische oorsprong ervan in Frankrijk.

⁶¹⁸ Stegmann (1996), 549. Zie hierover uitgebreid: É. Poulat, *Intégrisme et catholicisme intégral*, Tournai, 1969.

politie door spionage, infiltratie en publieke onderzoeken moest achterhalen of kerkelijke wetenschappers en gezagdragers het modernisme* afwezen dan wel omarmden, hetgeen tot een binnenkerkelijke vertrouwenscrisis leidde⁶¹⁹. Belangrijkste binnenkerkelijke resultaat van deze acties was dat de theologische studies zich slechts zeer beperkt konden ontwikkelen, vooral op het vlak van Bijbelexegese, Patrologie en oude kerkgeschiedenis. Deze vervolgingswaan had ook een politiek-maatschappelijk aspect: zo verzetten de aanhangers van dit integralisme zich tegen de ontwikkeling van het sociaal-katholicisme en de Duitse *Reformkatholizismus* die het gettodenken van de katholieken wilde doorbreken en een dialoog met de moderne cultuur voorstond. Grote schade werd aangericht in de Duitse “*Gewerkschaftsstreit*” waarbij het ging over de vraag of katholieken zich bij interconfessionele vakbonden mochten aansluiten, of dat zij enkel lid mochten worden van vakverenigingen onder priesterlijk bestuur⁶²⁰. De *Sodalitium Pianum* verwierf nooit een officieel statuut binnen de administratie van de Heilige Stoel. Tot de van modernisme* verdachte prelaten behoorden o.a. de latere pausen Benedictus XV en Johannes XXIII.

- Het pontificaat van paus Benedictus XV (1914-1922)⁶²¹

Bij de dood van paus Pius X, enkele weken na het uitbreken van de eerste wereldoorlog, verkeerde de Heilige Stoel in een toestand die Pollard aldus beschreef⁶²²:

“Niet alleen liet de dood van Pius X de kerk zonder leider achter in een zeer moeilijke tijd en in een toestand van interne verdeeldheid als gevolg van de strijd over het ‘modernisme’, daarnaast bestond ook nog een situatie van externe isolatie. Volgend op de breuk met Frankrijk, onderhield de Heilige Stoel slechts relaties met drie grootmachten – Oostenrijk, Pruisen en Rusland – twee of drie kleine katholieke machten in Europa – Spanje, België en Beieren – en een reeks Zuid-Amerikaanse republieken. Net als ten tijde van de dood van Pius IX in 1878 had de katholieke kerk in augustus 1914 zeer weinig invloed op internationaal vlak.”

⁶¹⁹ O. Weiss, ‘Sodalitium Pianum’, in *LThK*³ 9 (2000), 682. De leden van de *Sodalitium Pianum* maakten gebruik van kranten en tijdschriften in heel Europa waarin door hen van modernisme verdachte bisschoppen, katholieke wetenschappers en katholieke politici veroordeeld werden. Tot deze tijdschriften behoorden *La Correspondance de Rome*, *La Vigie*, *Mysl Katholycka*, *Petrus-Blatt*, *Österreichisches katholisches Sonntags-Blatt*, *Klarheit und Wahrheit*.

⁶²⁰ Stegmann (1996), 549.

⁶²¹ *WP*⁶ 3 (1948), 656; Deuerlein (1958); Schwaiger (1994); Pollard (1999).

⁶²² Pollard (1999), 58-59.

Ook tijdens het conclaaf dat volgde kon de oorlog door de kardinalen niet buiten de vergaderingen worden gehouden. Achttien van de eenendertig niet-Italiaanse kardinalen die aan het conclaaf deelnamen hadden een nationaliteit van landen die verwickeld waren in de oorlog. De kans dat een niet-Italiaan tot paus gekozen zou worden – als die al zou hebben bestaan – werd hierdoor zeer klein. Het waren echter niet de internationale conflicten die de agenda van de pausverkiezing bepaalden, maar de interne strijd in de kerk betreffende het modernisme*. De verdedigers van de politiek van de harde lijn bevonden zich overwegend in de Romeinse curie terwijl de sterkste oppositie gevormd werd door de kardinaal-aartsbisschoppen van de belangrijke Italiaanse bisdommen zoals Venetië en Milaan, maar ook Bologna⁶²³.

Direct bij het aanvaarden van zijn nieuwe ambt verklaarde paus Benedictus XV dat de kerk een neutrale positie zou innemen ten aanzien van de 1^e Wereldoorlog die in juli was uitgebroken⁶²⁴. De kerk wilde slechts vrede uitdragen. Met medewerking van zijn kardinaal-staatssecretaris Gasparri⁶²⁵ trachtte de paus de ellende en verschrikkingen van het oorlogsgeweld te verzachten. Het gehele pontificaat van Benedictus XV stond in het teken van de Wereldoorlog.

⁶²³ Pollard (1999), 61.

⁶²⁴ Pollard (2002), 58: Dit standpunt vormde een breuk met het beleid van zijn voorganger die steeds achter de Driebond had gestaan. Volgens Pollard hadden paus Pius X en zijn kardinaal-staatssecretaris Merry de Val het uitbreken van de oorlog zelfs versneld door de Oostenrijkse keizer te adviseren Servië rechtmatig te onderwerpen. Achteraf heeft Merry de Val deze aantijgingen steeds ontkend.

⁶²⁵ W. Onclin, 'Gasparri; Pietro', in *WP*⁶ 9 (1950), 186: Pietro Gasparri (1852-1934), Italiaans theoloog en canonist. Na zijn priesterwijding in 1877 werd hij secretaris van kardinaal Mertel en professor in de theologie en het canoniek recht aan het Romeins College van de Propaganda [*Urbaniana*]. Van 1879-1898 doceerde hij canoniek recht aan het *Institut Catholique* in Parijs [en was hij van 1881-1883 een collega van de later wegens Modernisme geëxcommuniceerde Franse theoloog en Bijbelwetenschapper Alfred Loisy]. Van 1898-1901 was hij apostolisch delegaat in Peru, Bolivia en Ecuador. Van 1902-1907 was hij werkzaam als secretaris van de Congregatie voor buitengewone kerkelijke aangelegenheden. In 1898 werd hij titulair bisschop van Caesarea en in 1907 kardinaal. Van 1914-1930 bekleedde hij het ambt van kardinaal-staatssecretaris. Gasparri speelde een belangrijke rol bij de totstandkoming van de *Codex Iuris Canonici*. Hij was achtereenvolgens secretaris en voorzitter van de commissie die door paus Pius X belast werd met de voorbereiding van het nieuwe wetboek. Tijdens de oorlog was hij betrokken bij de pauselijke bemiddelingspogingen i.v.m. krijgsgevangen en gewonden en stelde hij de vredesnota's van 1916 en 1917 samen die echter geen succes hadden. Na de 1^e Wereldoorlog speelde hij een belangrijke rol bij het afsluiten van concordaten door de Heilige Stoel met diverse staten. Vanaf 1926 voerde hij namens de Heilige stoel de onderhandelingen met Italië die in 1929 leidden tot de Lateraanse verdragen. Gasparri was ook op wetenschappelijk gebied actief. Behalve publicaties over diverse theologische en canoniekrechtelijke onderwerpen stelde hij de eerste zes delen van de *Codices Iuris Canonici Fontes* (9 delen, 1923-1939) samen.

In November 1914 ging de paus in zijn eerste encycliek *Ad beatissimi Apostolorum*⁶²⁶ in op de verschrikkingen van de oorlog. Hij sprak over de 1^e Wereldoorlog als de zelfmoord van het geciviliseerde Europa en riep op tot “Vrede op aarde voor de mensen van goede wil” (Lucas, 2,14). De oorzaak van het kwaad zocht de paus in de verwaarlozing van de christelijke wijsheden en praktijk. Resultaat hiervan waren: materialisme, nationalisme, racisme en klassenstrijd. Daarnaast was het gebrek aan respect voor autoriteit volgens Benedictus XV een oorzaak van de grote ramp die de mensheid had getroffen. Dit alles was het gevolg van de ontwikkeling in staten waar het burgerlijk gezag het noodzakelijke respect voor God had losgelaten in een scheiding van kerk en staat, waardoor de rol van de kerk aanzienlijk verminderd werd.

De paus probeerde ook door praktische acties de door de oorlog veroorzaakte noden te lenigen. Hij zette zich in voor hulp aan gevangenen, verdrevenen en noodlijdenden. Nog in 1914 richtten zowel Engeland als Nederland een diplomatieke vertegenwoordiging op bij de Heilige stoel. Italië en Frankrijk onderhielden geen directe diplomatieke contacten met de Heilige Stoel. In Italië was dit een gevolg van de nog steeds niet opgeloste ‘Romeinse kwestie’, in Frankrijk een gevolg van de breuk door de invoering van de wet op de scheiding van kerken en staat van 1905. Italië respecteerde wel de onafhankelijke positie van de Heilige Stoel. Met het oog op het leggen en onderhouden van contacten met de oorlogvoerende partijen richtte de Heilige Stoel met toestemming van Italië een ‘buitenpost’ op in Lugano. De inspanningen van de paus om tot vrede te komen zijn slechts te begrijpen tegen de achtergrond van een zeer complex kluwen van allerlei naast elkaar lopende initiatieven van de oorlogvoerende partijen en van individuele personen. De oproep van de paus op 1 augustus 1917 om vrede te sluiten bleef zonder resultaat. Benedictus bleef uitgesloten van de vredesonderhandelingen. Dit was het gevolg van een afspraak tussen de geallieerde machten en Italië uit 1915. De paus beschouwde het Verdrag van Versailles uit 1918 als een wraakzuchtig dictaat. Hij eiste gerechtigheid voor allen, ook voor de verliezers.

Na de oorlog maakte paus Benedictus XV van het tot stand brengen van relaties met oude en nieuwe staten zijn hoofdtaak. Vele concordaten werden met dit doel voorbereid, bijvoorbeeld een overeenkomst met het koninkrijk Italië over het Romeinse vraagstuk. Veel van deze investeringen konden echter door de dood van de paus pas verzilverd worden door zijn opvolger paus Pius XI.

⁶²⁶ AAS 6 (1914), 576-578. De weergave van de encycliek *Ad beatissimi Apostolorum* bij Denzinger/Hünemann (1991) is zeer onvolledig, waardoor de kerk-staat-dimensie van deze encycliek verloren gaat.

Binnenkerkelijk was het brengen van rust in de strijd tegen het modernisme* een theologische speerpuntactiviteit van paus Benedictus XV. Zo werd de *Sodalitium Pianum* door de paus opgeheven. Daarnaast beëindigde hij in 1917 de reeds onder zijn voorganger paus Pius X begonnen werkzaamheden aan een nieuw kerkelijk wetboek (*Codex Iuris Canonici*) dat in 1917 afgekondigd werd en in 1918 in werking trad.⁶²⁷

- Het pontificaat van paus Pius XI (1922-1939)⁶²⁸

Met behulp van zijn kardinaal-staatssecretarissen Gasparri en vanaf 1930 Pacelli sloot paus Pius XI concordaten met Letland (1922), Beieren (1924), Polen (1925), Roemenië en Litouwen (1927), Pruisen (1929), Baden (1932), Oostenrijk (1933). Ook sloot hij verdragen met Tsjecho-Slowakije (1926), Frankrijk en Portugal (1928) en Ecuador (1937).

Tijdens het pontificaat van paus Pius X werd de wet op de scheiding van kerken en staat in Frankrijk ingevoerd (1905) en kwam er een einde aan de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en Frankrijk. Paus Pius XI herstelde met de encycliek *Maximam gravissimamque* (18 januari 1924) de diplomatieke relaties met Frankrijk en hief het interdict van paus Pius X tegen Frankrijk op.

Het succes van een overeenkomst met Frankrijk in 1924 had ook invloed op de totstandkoming van een akkoord met Italië – de Lateraanse akkoorden van 11 februari 1929 – waarbij Vaticaanstad een soevereine staat werd en de Heilige Stoel als centrum van de rooms-katholieke kerk weer een internationale rol kon spelen op het niveau van de nationale staten. Volgens Larkin⁶²⁹ zag paus Pius XI – lering trekkend uit de geschiedenis – al snel in dat het veel wenselijker voor de kerk was om een situatie te hebben waarin beide partijen – in dit geval de Heilige Stoel en (toen nog het koninkrijk) Italië – zich konden vinden, dan een situatie waarin tegengestelde particuliere standpunten de boventoon voerden die de armslag van de Heilige Stoel – en daarmee ook de mogelijkheden tot zielzorg voor de katholieke gelovigen in de wereld – ernstig beperkten. In 1926 veroordeelde paus Pius XI de Franse chauvinistische beweging *Action Française*⁶³⁰.

⁶²⁷ Camps (1988), 241.

⁶²⁸ Gelmi (1999 - 1); Fuchs (1994).

⁶²⁹ Larkin (2004), 244.

⁶³⁰ A.J.H. Hanks Drielsma, 'Action Francaise, L', in *WP*⁶ 1 (1947), 196-197.

- De Lateraanse verdragen (11 februari 1929)

De Lateraanse verdragen bestaan uit drie onderdelen⁶³¹:

- I. het verzoeningsverdrag waarbij Vaticaanstad als onafhankelijke staat werd opgericht en de soevereiniteit van de paus als vorst werd hersteld;
- II. de financiële conventie waarbij de Heilige Stoel door de Italiaanse staat werd gecompenseerd wordt voor het verlies van de pauselijke staten in 1870 en
- III. een concordaat (overeenkomst naar internationaal recht) tussen de Heilige Stoel en de Italiaanse staat waarbij het roomse geloof in Italië opnieuw staats-godsdienst werd (art. 1)⁶³².

In de tweede alinea van de preambule van het verzoeningsverdrag wordt verklaard:

“[...] dat het voor het veilig stellen van de absolute en zichtbare onafhankelijkheid van de Heilige Stoel en om de onbetwistbare soevereiniteit in internationale zaken te garanderen noodzakelijk werd bevonden te creëren onder bijzondere voorwaarden [de staat] Vaticaanstad, waarbij wordt erkend het volledige eigendom, de exclusieve en absolute zeggenschap en de soevereine jurisdictie van de Heilige Stoel over deze stad.”

De Heilige Stoel werd hier, omdat expliciet sprake is van een grondgebied – Vaticaanstad – door Italië erkend als een staat, met alle internationaalrechtelijke gevolgen van dien zoals internationale rechtspersoonlijkheid, actief en passief legatierecht, verdragsluitende bevoegdheid⁶³³. In de preambule wordt de claim van de Heilige Stoel dat de rooms-katholieke kerk een staat is bevestigd. In de Lateraanse verdragen wordt

⁶³¹ Corral Salvador II, 231-284.

⁶³² Paus Pius XI verklaarde in een brief aan kardinaal-staatssecretaris P. Gasparri van 30 mei 1929 over de Lateraanse verdragen: “[...] De katholieke religie, en zij alleen, is volgens het Statuut en de Verdragen, de religie van de staat met het logische en juridische gevolg van zo'n situatie in het grondwettelijk recht.” Murray leidt hieruit af dat dit logischerwijze betekent dat door het verdrag het katholieke geloof het geloof van de Italiaanse staat is geworden. Andere erediensten worden “getolereerd [in de betekenis van ‘gedoogd’], geoorloofd, toegelaten”. Voor de Italiaanse tekst J.B. Lo Grasso, *Ecclesia et status. De mutuis officiis et iuribus fontes selecti*, Gregoriana, Roma, 1939, 326-327; Murray maakt zijn opmerking over deze tekst in Murray (1966), 594, voetnoot 8.

⁶³³ Zie over de internationaalrechtelijke positie van de Heilige Stoel en Vaticaanstad uitgebreid: P.A. d'Avack, *Trattato di Diritto Canonico*, Giuffrè, Milano, 1980, 283-331.

de rechtstheorie van het *Ius Publicum Ecclesiasticum* en het model van de kerk als een *Societas perfecta* omgezet in vigerend internationaal recht. Hier wordt opnieuw de dominantie van de rechtsleer van de Romeinse school bevestigd. Het was immers ook mogelijk geweest om aan de katholieke kerk het statuut van een NGO toe te kennen⁶³⁴. De onderhandelaars namens de katholieke kerk – allen medewerkers van de Heilige Congregatie voor buitengewone kerkelijke aangelegenheden – oogsten hier de door hen gewenste vruchten van het in de 19^e eeuw door de kerkelijke juristen en canonisten van de Heilige Stoel gezaaide zaad.

De Lateraanse verdragen maakten van de paus geen schoothondje van Mussolini. Toen het in 1931 tot een scherpe controverser kwam met Mussolini over vragen rond de opvoeding van de jeugd, schreef de paus de vlammende encycliek *Non abbiamo bisogno*⁶³⁵ waarin hij de fascistische staatsopvatting als heidense afgoderij veroordeelde. De problemen konden nog in hetzelfde jaar opgelost worden.

In 1933 sloot de paus een concordaat⁶³⁶ met Hitler in de hoop dat deze hierdoor binnen de grenzen van het formele internationale recht zou blijven opereren. Toen dit niet het geval bleek en de in het concordaat gemaakte afspraken veelvuldig geschonden werden door Duitsland reageerde de paus in 1937 met de encycliek *Mit brennender Sorge*⁶³⁷. In deze encycliek werd de nationaalsocialistische ideologie frontaal aangevallen en de veelvuldige schendingen van het concordaat veroordeeld. In hetzelfde jaar veroordeelde de paus na aanvankelijke aarzelingen ook het communisme in de encycliek *Divini Redemptoris*⁶³⁸.

Veel waarde hechtte de paus aan de uitbouw in Italië van een organisatie voor jonge, katholieke leken, de Katholieke Actie⁶³⁹. Van een daadwerkelijke participatie van katholieken aan de Italiaanse politiek was hij echter geen voorstander. Hij handhaafde het door paus Pius IX uitgevaardigde verbod van deelname van katholieken aan het parlementaire leven (*Non expedit**, 1868) en

⁶³⁴ Zie over de historische ontwikkeling van de NGO: T.R. Davies, *Transnational Civil Society: The Evolution of International Non-Governmental Organizations since 1839*, Working Papers on Transnational Politics, City University London, Centre for International Politics, 2008.

⁶³⁵ 29 juni 1931, AAS 23 (1931), 285-312.

⁶³⁶ 20 juli 1933.

⁶³⁷ 14 maart 1937, AAS 29 (1937), 145-167.

⁶³⁸ 19 maart 1937.

⁶³⁹ Encycliek *Ubi arcano*, 1922.

liet op grond hiervan in 1923 zowel de stichter (de priester Luigi Sturzo) als de door hem opgerichte christendemocratische partij *Partito Popolare Italiano* vallen⁶⁴⁰.

Paus Pius XI verwees regelmatig naar het Koninkrijk van Christus als enige duurzame koninkrijk wanneer hij refereerde aan de ineenstorting van de aardse koninkrijken zoals Duitsland en Oostenrijk-Hongarije. De door hem uitgeroepen jubeljaren 1925, 1929 en 1933 dienden om dit feit te benadrukken. In dezelfde lijn moet ook de instelling gezien worden van het feest van Christus-Koning⁶⁴¹ en de toewijding van de mensheid aan het Heilig Hart van Jezus. Belangrijk was ook de hernieuwde aandacht van de paus voor de christelijke sociale leer bij het 40-jarig jubileum van de encycliek *Rerum Novarum* van paus Leo XIII⁶⁴².

Tijdens het pontificaat van paus Pius XI nam het aantal zalig- en heiligverklaringen fors toe. De heiligen Petrus Canisius, Johannes van het Kruis, Robertus Bellarminus en Albertus Magnus werden door de paus tot kerkleeraren uitgeroepen. Specifiek voor de missie richtte de paus missieseminaries op, bevorderde hij de opleiding van een inheemse clerus, en stichtte hij nieuwe missiebisdommen. Paus Pius XII stond welwillender tegenover de oecumene dan zijn voorganger. Ten aanzien van het Oosters christendom nam hij een positie in van toenadering. Hij stond echter gereserveerd tegenover oecumene met de protestanten.

- Het pontificaat van paus Pius XII (1939-1958)⁶⁴³

Paus Pius XII heeft met veertig encyclieken, talrijke boodschappen en redenen zeer vaak posities ingenomen in religieuze zaken. In 1943 leverde hij zowel een belangrijke bijdrage aan de leer over de kerkgemeenschap in de encycliek *Mystici Corporis* als aan de exegese van de Bijbel in de encycliek *Divino afflante spiritu* waarin ook een lans gebroken werd voor moderne methoden van Bijbeluitleg⁶⁴⁴. In 1947 stelde hij zich zeer gematigd op jegens de liturgische

⁶⁴⁰ V. Conzemius, 'Sturzo, Luigi', in *LThK*³ 9 (2000), 1063-1064.

⁶⁴¹ Encycliek *Quas primas*, AAS 17 (1925), 593-610; A. Heinz, 'Christkönig, I Christkönigfest', in *LThK*³ 2 (1994), 1140: Het Christus-Koningfeest vervulde een belangrijke rol voor de katholieke jeugd met name in Nazi-Duitsland als mogelijke verzet tegen de totalitaire aanspraken van het fascisme.

⁶⁴² Encycliek *Quadragesimo anno*, AAS 23 (1931), 190-216.

⁶⁴³ Gelmi (1999 - 2); Altmann (1994).

⁶⁴⁴ Ook de ontwikkeling van de katholieke leer over de Bijbel past in het in dit hoofdstuk geschetste tijds kader: paus Leo XIII publiceerde de eerste encycliek over de Bijbel

beweging. De belangrijkste vernieuwing op liturgisch vlak tijdens zijn pontificaat was de herziening van de plechtigheden gedurende de Goede Week.

De encycliek *Mystici Corporis* ⁶⁴⁵ was van groot belang voor de verdere ontwikkeling van de katholieke ecclesiologie*. Pas de theologische reflectie vanaf de 20^e eeuw waarin de kerk ook gezien werd als het mystieke – in de betekenis van sacramentele lichaam en niet in de betekenis van mystiek, geestelijk – lichaam van Christus (*Corpus Christi Mysticum*) en later tijdens het 2^e Vaticaans Concilie als Volk van God (*Populus Dei*) corrigeerde de eenzijdig juridische zienswijze van de kerk als een *Societas perfecta*. Ratzinger⁶⁴⁶ stelde dat in de katholieke ecclesiologie* geleidelijk een mogelijkheid tot beschrijving van de levende kerkgemeenschap – men kan ook spreken over de geloofsgemeenschap – als een middenweg tussen twee extremen werd gevonden: het gaat niet om het model van een corporatie zoals bij Bellarminus, of een volk onder andere volkeren, of een *societas* onder *societates*. Ook gaat het niet over een geestelijke gemeenschap zonder institutionele feitelijkheden. Het gaat eerder om de bijzondere zichtbaarheid van de kerk die aan haar toekomst als geordende tafelgemeenschap van God in de viering van de Maaltijd des Heren [Eucharistie] in deze wereld. De kerk is een sacrament, een *sacrum signum*, dat wil zeggen een heilig teken⁶⁴⁷.

Bijzondere aandacht besteedde hij aan de katholieke opvoeding en aan de moraal. In de theologie bevorderde hij de verering van Maria, met name door de dogmaverklaring van de tenhemelopneming van Maria in 1950. Eveneens in 1950 haalde hij in de encycliek *Humani generis* echter scherp uit naar de *Nouvelle Théologie*.

Na het mislukken van verwoede pogingen om via diplomatieke weg een oorlog te voorkomen nam paus Pius XII gedurende de volledige 2^e Wereldoorlog een

Providentissimus Deus in 1893. Paus Benedictus XV volgde in 1920 met *Spiritus Paraclitus*. Paus Pius XII schreef *Divino Afflante Spiritu* in 1943. Vaticanum II publiceerde over de Bijbel *Dei Verbum* (1965).

⁶⁴⁵ 29 juni 1943, *AAS* 35 (1943), 200-243.

⁶⁴⁶ Zie hierover uitgebreid J. Ratzinger, 'Leib Christi' in *LThK*² 6 (1961), 907-912. Zie

⁶⁴⁷ Zeer belangrijk waren ook de historische studies van É. Mersch, *Le corps mystique du Christ. Études de théologie historique*, Desclée De Brouwer, Paris, 1933; Idem, *La théologie du Corps mystique*, Desclée De Brouwer, Paris, 1944 en S. Tromp, *Corpus Christi quod est Ecclesia*, Pontificia Universitas Gregoriana, Roma, 1937-1972.

strikte neutraliteit in acht. Wel verleende hij humanitaire hulp aan krijgsgevangenen, vluchtelingen en Joden. Hij was echter niet bereid zijn stem tegen Duitsland te verheffen om het lot van de Joden te verlichten, omdat hij van mening was dat zijn zwijgen ‘erger kwaad’ voorkwam en hem in staat stelde de reeds genoemde hulpacties beter te organiseren. Toen Rome op 10 september 1943 bezet werd door de Duitsers maakte hij van het Vaticaan een toevluchtsoord voor talloze vluchtelingen. Zijn kerstboodschap van het jaar 1944 ging over democratie.

Paus Pius XII was – gezien ook zijn eigen ervaringen met het Radencommunisme, een vorm van libertair socialisme, in Duitsland – van mening dat communisme erger was dan het nationaalsocialisme. Dit bleek ook uit het – voor Italië belangrijke – decreet van het Heilig Officie van 1 juli 1949 waarin hij iedere poging van katholieken om het communisme te bevorderen met excommunicatie bedreigde. In dit licht moeten ook zijn beslissingen tot internationalisering van de curie in 1949 en later in 1953 worden gezien: ook deze waren bedoeld als voorzorgsmaatregelen voor het geval de communisten bij de verkiezingen van dat jaar in Italië aan de macht zouden komen.

Paus Pius XII heeft de leer over de verhouding tussen kerk en staat van paus Leo XIII verder ontwikkeld⁶⁴⁸. Lering trekkend uit de dictaturen van Hitler en Mussolini die met hun machtshonger de 2^e Wereldoorlog hadden ontketend liet paus Pius XII het typische, door Leo XIII ontwikkelde concept van een ethische samenleving met de specifieke elementen van *bonum commune* en paternalistische machtsuitoefening, los. Een eerste aanzet voor deze wijzigingen op het vlak van theoretisch inzicht kan volgens ons reeds gevonden worden in de veranderingen in de profane juridische theorieën over democratie en machtsuitoefening als gevolg van staatkundige ontwikkelingen – met name in Duitsland – in de periode tussen de dood van paus Leo XIII en het einde van de 2^e Wereldoorlog⁶⁴⁹. Pius XII verbleef zelf in Duitsland van 1917 tot 1929.

⁶⁴⁸ Sebott (1977), 199.

⁶⁴⁹ Te denken valt hier aan de invloed – en de reacties daarop (ook) uit katholieke kring – van de beroemde studie van Hans Kelsen (1881-1973), *Vom Wesen und Wert der Demokratie* (1^e druk 1920, 2^e druk 1929), verschenen in de periode waarin de latere paus Pius XII als kerkelijk diplomaat achtereenvolgens als nuntius in München (1917) en als eerste nuntius in Duitsland in Berlijn werkzaam was (1920-1929); *WP*⁶ 15 (1952), 435-436, hier 435). Er verschenen reeds vroeg commentaren op het werk van Kelsen in het Duitse taalgebied: F. Sander, *Kelsens Rechtslehre* (1923); O. Hintze, ‘Kelsens Staatslehre’, in *Historische Zeitschrift* 13, (1927), 75 e.v. Voor algemene informatie over Kelsen zie: *WP*⁶ 13 (1951), 9-10. Voor een recente beschrijving van de politiek-maatschappelijke context in de Republiek van Weimar als deze eerste Duitse democratie zie: Lehnert (2009). Voor de tekst van de

Daarom moet volgens ons de vraag worden gesteld waarom in commentaren over het leven van deze paus wel steeds de nadruk wordt gelegd op de afkeer van deze paus van communisme en anarchisme als gevolg van zijn eigen ervaringen in Duitsland, maar er nooit enige aandacht wordt besteed aan de invloed die de nieuwe ontwikkelingen op het vlak van staatsrechttheorieën redelijkerwijze op deze jurist moeten hebben uitgeoefend⁶⁵⁰.

Ook het concept van een vrije kerk werd door paus Pius XII – die zelf een zeer kundig beoefenaar van het internationaal recht was – nader uitgewerkt. Hierbij nam hij afstand van de leer van de privileges zoals ontwikkeld door Tarquini, waardoor hij het gevaar ontliiep dat de kerk op deze wijze door de verdragsluitende seculiere staat ‘gekocht’ zou kunnen worden.

Ten slotte zette paus Pius XII een stap vooruit in de ontwikkeling van de leer door te benadrukken dat dwaling en kwaad niet altijd door de seculiere machthebbers onderdrukt moet worden.

- Het pontificaat van paus Johannes XXIII (1958-1963)⁶⁵¹

Paus Johannes XXIII normaliseerde het leven in de Romeinse curie. Hij benoemde opnieuw een staatssecretaris⁶⁵², voerde opnieuw regelmatige audiënties van de verantwoordelijken van de diverse afdelingen bij de paus in, benoemde nieuwe kardinalen en verjongde de curie.

Op 25 januari 1959 kondigde paus Johannes XXIII een nieuw oecumenisch concilie aan, een diocesane synode voor het bisdom Rome en een herziening van

Grondwet van deze republiek uit 1919 zie: *Die Verfassung der Weimarer Republik vom 11. August 1919* herausgegeben von H. Mosler. Durchgesehen und mit Literaturhinweisen versehen von D. Lehnert, *Reclams Universal-Bibliothek* Nr. 18631, 2009². Een andere productieve Duitse katholieke denker over het staatsrecht was Carl Schmitt (1888-1985), van wie ook vele ophefmakende publicaties verschenen in de periode dat de latere paus in Duitsland verbleef. Te denken valt hier aan: *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre der Souveränität*, Duncker & Humblot, 1^e druk 1922; *Römischer Katholizismus und politische Form*, Verlag Jakob Hegner, 1^e druk 1923; *Verfassungslehre*, Duncker & Humblot, 1928. Over het werk van Schmitt zie: A. Motschenbacher, *Katechon oder Großinquisitor? Eine Studie zu Inhalt und Struktur der Politischen Theologie Carl Schmitts*, Marburg, Tectum Verlag, 2000 (dissertatie Bamberg 1997).

⁶⁵⁰ Zie in dit verband: T. Fernández-Miranda, ‘El concepto de democracia y la doctrina pontificia’, in *Revista de estudios políticos*, nr. 29-30, 1946, 43-86, waarin wel aandacht werd besteed aan de het denken over democratie bij de Heilige Stoel vanaf paus Leo XIII en in dit verband ook het werk van Carl Schmitt werd genoemd.

⁶⁵¹ Alberigo (1996); Hanst (1992).

⁶⁵² Na de dood van zijn kardinaal-staatssecretaris in 1944 benoemde de paus geen nieuwe staatssecretaris, maar behartigde hij zelf alle staatszaken.

het Wetboek van Canoniek Recht. Van groot belang was de toespraak van deze paus bij de opening van het concilie op 11 oktober 1962, waarin hij sprak over het “*aggiornamento*” – het bij de tijd brengen van de katholieke kerk – over de bereidheid om barmhartig te zijn in plaats van te (ver-)oordelen en hij zich tegen de onheilsprofeten keerde. Hoewel hij de voortgang van het concilie nauwgezet volgde stelde hij zich zeer terughoudend op.

Op 11 april 1963 publiceerde paus Johannes XXIII de encycliek *Pacem in Terris*. Dit document was niet alleen aan de katholieken in de wereld geadresseerd, maar aan ‘alle mensen van goede wil’. Twee principes werden hier voor het voetlicht gebracht: 1) in het atoomtijdperk is het niet meer mogelijk oorlog als rechtvaardig middel te gebruiken [vergelijk: het concept van de rechtvaardige oorlog] en wordt oorlog zelfs volledig afgewezen; 2) met betrekking tot de samenwerking van christenen met niet-christenen stond hij toe dat de tijd gekomen was om toenaderingspogingen te doen die “gisteren nog niet opportuun en vruchtbrendend geweest zouden zijn”. Hierbij maakte hij onderscheid – hetzelfde onderscheid dat ook gemaakt wordt in het document over de godsdienstvrijheid van het 2^e Vaticaans Concilie – tussen degene die dwaalt en de dwaling zelf. Ieder mens heeft het fundamentele recht zijn geloof of ongeloof te belijden. De fundamentele erkenning van het recht op godsdienstvrijheid doet daarmee recht aan de mens zonder tegelijkertijd ook de (mogelijke) dwaling goed te keuren.

- Het pontificaat van paus Paulus VI (1963-1978)⁶⁵³

Paus Paulus VI zette het concilie verder na de dood van zijn voorganger. In de encycliek *Ecclesiam Suam* uit 1964 zette hij de drie grote lijnen van zijn pontificaat uiteen. Hij wilde interne hervorming en dialoog in de katholieke kerk. Vervolgens dialoog met andere christelijke kerken en gemeenschappen en ten slotte ontmoeting met de moderne cultuur⁶⁵⁴. Desondanks hield hij vast aan het Romeinse standpunt over het primaat van de paus en reduceerde hij de collegialiteit van de bisschoppen tot een assisterende functie ten behoeve van de paus (zie de *Nota praevia* van 16 november 1964). Hij ging over tot een verdere internationalisering van de curie door de benoeming van de Fransman Villot tot kardinaal-staatssecretaris en breidde het aantal medewerkers aanzienlijk uit. Ter

⁶⁵³ Conzemius (1998); Otterbeck (2007).

⁶⁵⁴ Dit streven naar ontmoeting en dialoog met de moderne cultuur wordt ook geïllustreerd door de door paus Paulus VI opgerichte afdeling moderne kunst in de Vaticaanse musea.

vergelijking: in 1961 waren er 1322 functionarissen werkzaam in de Romeinse curie. In 1978 waren dat er 3146. Ook doorbrak hij de dominantie van Europeanen – en vooral van Italianen – in het kardinalencollege. Hij beperkte de kiesgerechtigde leeftijd van kardinalen voor de pauskeuze tot tachtig jaar (*Ingravescentem aetatem* van 21 november 1970) en bepaalde dat er steeds honderdtwintig kiesgerechtigde kardinalen voor de pauskeuze zouden moeten zijn (*Romano pontifici eligendo* van 1 oktober 1975).

Van groot belang voor de oecumene was de wederzijdse opheffing van de kerkelijke ban tussen de Rome en Constantinopel op 7 december 1965.

104. Samenvatting en conclusies

Het stabiele wettelijke kader dat werd gecreëerd door de Italiaanse Garantiewet van 1871 kon vanaf het pontificaat van paus Leo XIII vruchten beginnen af te werpen. Dat gebeurde op drie terreinen: ten eerste op het vlak van de positionering van de Heilige Stoel ten opzichte van de profane staten. Vervolgens op het vlak van het kerkelijk bestuur en ten slotte op het terrein van de theologische reflectie over de kerk als geloofsgemeenschap.

Paus Leo XIII streefde resoluut naar het vestigen van goede relaties met de profane staten. Hierbij wees hij nadrukkelijk op het belang voor de staten van de door de kerk gepropageerde moraal. Op theoretisch vlak herleefde in zijn denken het onderscheid tussen de taken van kerk en staat zoals deze in de oude kerk reeds door paus Gelasius I werden onderkend maar waarvan het concept in het monisme van de middeleeuwen verloren was gegaan. In de praktijk van de Heilige Stoel bevorderde hij de uitbouw van het *Ius Publicum Ecclesiasticum* en de verdere theoretische onderbouwing van de *Societas perfecta*-leer. Desondanks lijkt het aanvoelen van Murray juist te zijn dat er vanaf het pontificaat van paus Leo XIII inderdaad een ontwikkeling heeft plaatsgevonden van de kerkelijke doctrine over de verhouding tussen kerk en staat. Deze ontwikkeling was onzes inziens een gevolg van de scheiding van kerk en staat zoals die vorm kreeg in de Italiaanse Garantiewet van 1871.

De contacten met de staten werden onderhouden door de diplomaten van de Heilige Stoel. Van democratie moest de paus net als zijn opvolgers niet veel hebben. De omslag ten voordele van de democratie kwam pas bij paus Pius XII tegen het einde van de 2^e Wereldoorlog. Bij Leo XIII werd deze aversie van democratie voornamelijk ingegeven door de erbarmelijke toestand waarin de bevolking in de Zuid-Europese staten – Italië, Spanje en Portugal – verkeerde. Dat het onder dergelijke omstandigheden zeer moeilijk zou zijn voor de burgers om actief te participeren aan het democratische proces was juist gezien. Hierbij

werd echter voor Italië vergeten dat deze toestand deels een gevolg was van de verwaarlozing van de bevolking ten tijde van het bestaan van de pauselijke staten. Ook kon uit deze situatie niet worden afgeleid dat het overal in de Westerse wereld zo dramatisch met de burgers was gesteld dat de democratie daarom een doodlopende weg moest zijn.

Nergens in de geschriften van de pausen en van de Romeinse curie wordt scheiding van kerk en staat aangehaald als oorzaak voor de totstandkoming van de nieuwe ecclesiologie en de kerkelijke organisatie met de paus als onbetwist middelpunt. In plaats hiervan werd op basis van neoscholastieke redeneringen beargumenteerd waarom de katholieken toch konden participeren aan de organen van de staat in staten met liberale vrijheden. Dit discours staat sinds de tijd van paus Leo XIII bekend onder de benaming: ‘these en liberale hypothese’. Ondanks de filosofische inkleding betrof het hier een impliciete erkenning van enerzijds de liberale vrijheden en anderzijds een bevestiging van de juridische praktijk van de Heilige Stoel gedurende de gehele 19^e eeuw.

Met uitzondering van het pontificaat van paus Pius X waarin de Heilige Stoel zichzelf volledig isoleerde van de wereld ten gevolge van ideologische opvattingen ten aanzien van de moderniteit binnen en buiten de eigen kerkgemeenschap slaagde de Heilige Stoel erin onder de pausen Benedictus XV, Pius XI en Pius XII wereldwijd contacten te leggen met profane staten of bestaande contacten te consolideren. Tevens slaagde men erin lid te worden van de internationale statengemeenschap als gevolg van het sluiten van de Lateraanse verdragen in 1929. Door deze verdragen werd de relatie van de Heilige Stoel met Italië genormaliseerd, werden belangrijke afspraken gemaakt over de financiering van de Heilige Stoel door de Italiaanse staat en werd het katholieke geloof opnieuw staatsgodsdienst in Italië. Met het sluiten van de Lateraanse verdragen werd de rechtstheorie van het *Ius Publicum Ecclesiasticum* zoals die al ruim honderd jaar door de Heilige Stoel en de Romeinse kerkelijke universiteiten werd verkondigd omgezet in de internationaalrechtelijke praktijk. Het resultaat hiervan was dat de Heilige Stoel via het territorium van Vaticaanstad het statuut verwierf van een onafhankelijke staat.

Ook op het vlak van het kerkelijk bestuur werd in de hier onderzochte periode aanzienlijke vooruitgang geboekt. Ten eerste was dit een gevolg van het feit dat overal waar de profane staten geleidelijk een scheiding van kerk en staat invoerden de binnenkerkelijke rol van de paus werd versterkt op het vlak van de directe bisschopsbenoemingen. Vooral ook in de missiegebieden breidde zich de bestuursmacht van de paus in snel tempo uit. Hierbij dient er op gewezen te worden dat belangrijke landen voor de ontwikkeling van het concept van

scheiding van kerk en staat – zoals bijvoorbeeld de Verenigde Staten – zich uit kerkelijk perspectief in de missiegebieden bevonden. Daarnaast slaagde paus Leo XIII erin via de nuntius meer greep te krijgen op de diocesane bisschoppen. Paus Pius X centraliseerde de Romeinse curie zodat deze nog beter op zijn internationale taken berekend was. Diens opvolgers Benedictus XV en Pius XII konden op hun beurt in de door hen gekozen neutrale houding tijdens de wereldoorlogen van de katholieke kerk een kerk van vrede maken. Een aanzienlijk verschil ten opzichte van de houding van de kerk in de middeleeuwen.

In het stroomlijnen van het kerkelijk bestuur speelde de invoering van de *Codex Iuris Canonici* van 1917 een doorslaggevende rol. Voor het eerst sinds haar bestaan beschikte de kerk over een handzaam wetboek waarin de beschrijving van de kerk als onafhankelijke gemeenschap en van de paus als hoogste kerkelijke vorst al een voorschot nam op de Lateraanse verdragen van 1929.

De belangrijkste vooruitgang werd door de Heilige Stoel echter geboekt op het vlak van het denken over de kerk als geloofsgemeenschap. Vertrekkend van het *Ius Publicum Ecclesiasticum* en het model van de kerk als een *Societas perfecta* slaagden de elkaar opvolgende pausen erin van dit sterk juridisch bepaalde model via het model van de kerk als *Corpus Mysticum Christi* – de kerk als het mystieke lichaam van Christus – te evolueren tot de *Communio*-theologie van het 2^e Vaticaans Concilie. Ook in deze ontwikkeling speelde het recht een belangrijke rol. De *Codex Iuris Canonici* van 1917 functioneerde hier als wegbereider van het nieuwe model van de kerk en als drager van de kerkelijke moraal. In de kerkelijke opleidingen werden de toekomstige priesters immers nog steeds opgeleid met het post-Tridentijnse beeld van de kerk zoals dit gedoceerd werd in de tractaten *De vera religione* en *De Ecclesia*. Voor de toekomstige priesters was het nieuwe kerkelijke recht de brug tussen de oude theologie, de juridische en staatkundige ontwikkelingen vanaf de 19^e eeuw en de modellen van kerk als *Corpus Mysticum* en *Communio*. Het meest opmerkelijke van deze hele ontwikkeling was echter dat deze voor het grootste deel van de gelovigen en ongelovigen zo goed als onzichtbaar was verlopen. Hierdoor konden zij de indruk hebben dat al de hier geschetste veranderingen de vrucht waren van het 2^e Vaticaans Concilie. Dit was echter niet het geval. Met het 2^e Vaticaans Concilie werd een periode afgesloten van bijna twee eeuwen ontwikkeling van de verhouding tussen de katholieke kerk en de profane staten. Het 2^e Vaticaans Concilie symboliseert tevens het einde van een tijdperk waarin de verhoudingen tussen kerk en staat werden gevormd in een Joods-christelijk-humanistische context.